

ДИПЛОМНА РОБОТА

Програмні документи та практична діяльність Кирило-Мефодіївського братства

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Розділ 1. Передумови створення Кирило-Мефодіївського братства та його програмні документи.....	7
Розділ 2. Основні форми і методи діяльності Кирило-Мефодіївського братства.....	31
Розділ 3. Ліквідація товариства та покарання членів Кирило-Мефодіївського братства.....	56
ВИСНОВКИ.....	70
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	73

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчення програмних документів та практичної діяльності Кирило-Мефодіївського братства посідає важливе місце у процесі осмислення витоків української суспільно-політичної думки та формування модерної національної ідеї. Діяльність цього об'єднання стала одним із перших проявів організованого інтелектуального руху, спрямованого на переосмислення історичної ролі українського народу та його місця у європейському просторі. В ідейній спадщині братства (зафіксованій у програмних документах) відображено еволюцію поглядів на свободу, рівність, християнські цінності та федеративний устрій слов'янських народів, що робить її вагомим джерелом для розуміння становлення політичної культури України.

Значущість дослідження посилюється тим, що діяльність братства відбувалася в умовах жорстких імперських обмежень, які впливали як на зміст його програмних засад, так і на форми практичної реалізації ідей. Незважаючи на короткий період існування, братство змогло закласти підвалини для подальшого розвитку українського національного руху, поєднавши культурно-просвітницькі ініціативи з політичними прагненнями. Вивчення їхньої діяльності дозволить нам простежити, як ідеї трансформувалися у конкретні дії, а також яким чином інтелектуальні концепції адаптувалися до реалій тогочасного суспільства.

Особливої актуальності тема набула в контексті необхідності глибшого осмислення національної історії через аналіз діяльності окремих інтелектуальних центрів. Дослідження програмних положень і практичних кроків Кирило-Мефодіївського братства дало змогу не лише відтворити цілісну картину його функціонування, але й оцінити його внесок у формування ідей державності, громадянського суспільства та національної ідентичності. З огляду на це, звернення до даної тематики виражене основним етапом у подальшому розвитку української історичної науки та поглибленні знань про витоки національного відродження.

Історія вивчення теми. Дослідження програмних документів та практичної діяльності Кирило-Мефодіївського братства має тривалу, але нерівномірну традицію в історичній науці. Перші спроби осмислення ідейної спадщини братства з'явилися ще у працях діячів української історіографії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., які розглядали його переважно як культурно-просвітницьке явище. Водночас значна частина матеріалів залишалася малодоступною або інтерпретувалася крізь призму імперської історичної політики, що обмежувало об'єктивність оцінок.

Новий етап у вивченні теми розпочався у ХХ ст., зокрема в працях українських дослідників в еміграції, де увага акцентувалася на політичному змісті діяльності братства та його ролі у формуванні національної ідеї. В умовах радянського періоду дослідження носили фрагментарний характер і часто підпорядковувалися ідеологічним установкам, що зумовлювало одностороннє трактування програмних положень організації. Лише окремі аспекти, пов'язані з соціальними ідеями або культурницькою діяльністю, отримували відносно ширше висвітлення.

Суттєве пожвавлення наукового інтересу до проблематики відбулося після здобуття Україною незалежності, коли з'явилися можливості для комплексного аналізу джерельної бази та переосмислення ролі братства у національній історії. Сучасні дослідження охоплюють як ідейно-програмні засади організації, так і практичні форми її діяльності, включаючи просвітницьку, політичну та суспільну складові. Попри це, наявні наукові праці здебільшого висвітлюють окремі аспекти функціонування Кирило-Мефодіївського братства, що зумовлює потребу в узагальнених дослідженнях, спрямованих на цілісне відтворення його ролі у розвитку української суспільно-політичної думки.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у комплексному дослідженні передумов створення Кирило-Мефодіївського братства, аналізі його програмних документів, а також визначенні особливостей практичної діяльності та причин припинення існування товариства.

Для досягнення мети, сформовано наступні **завдання**:

- дослідити передумови створення Кирило-Мефодіївського братства та його програмні документи;
- описати основні форми і методи діяльності Кирило-Мефодіївського братства;
- розглянути порядок ліквідації товариства та покарання членів Кирило-Мефодіївського братства.

Об’єкт дослідження - український суспільно-політичний рух середини XIX ст.

Предмет дослідження - програмні засади та практична діяльність Кирило-Мефодіївського братства, а також механізми його ліквідації та наслідки для учасників.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють середину XIX ст., передусім період існування Кирило-Мефодіївського братства (1845–1847 рр.). Нижня межа пов’язана з формуванням ідейних передумов виникнення організації, які склалися під впливом суспільно-політичних процесів першої половини XIX ст. Верхня межа визначається ліквідацією братства у 1847 р., що стало результатом репресивної політики російської імперської влади щодо учасників товариства.

Територіальні рамки дослідження охоплюють українські землі у складі Російської імперії, передусім Київ, як центр діяльності Кирило-Мефодіївського братства, а також інші регіони, пов’язані з діяльністю його членів.

Джерельну базу роботи складають програмні документи Кирило-Мефодіївського братства, зокрема статутні матеріали, ідейні праці учасників, а також архівні документи слідчих органів, що відображають обставини викриття та ліквідації товариства. Важливе значення мають наукові праці істориків та публікації, присвячені діяльності братства і його членів.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є принципи історизму, об’єктивності, системності та наукової обґрунтованості. У дослідженні використано загальнонаукові методи аналізу, синтезу, узагальнення, індукції та дедукції. Серед спеціальних історичних методів

застосовано проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-генетичний та історико-описовий методи, що дозволили комплексно розкрити досліджувану проблематику.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості використання узагальнених положень і висновків у подальших наукових дослідженнях з історії України, а також у навчальному процесі під час викладання курсів з історії української суспільно-політичної думки.

Структура роботи зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1

ПЕРЕДУМОВИ СТВОРЕННЯ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА ТА ЙОГО ПРОГРАМНІ ДОКУМЕНТИ

Перша половина XIX століття в межах Російської імперії позначалася складною та суперечливою динамікою внутрішнього розвитку, що безпосередньо впливала на всі сфери суспільного життя [1]. З одного боку, відбувалося послідовне зміцнення самодержавної системи, яка прагнула до повного контролю над підвладними територіями, а з іншого - дедалі виразніше проявлялися ознаки її внутрішньої нестійкості. Нестабільна ситуація формувала специфічне середовище, у якому зовнішня стабільність поєднувалася з прихованими процесами інтелектуального і соціального невдоволення. Саме ця подвійність розвитку створювала передумови для виникнення нових ідей, що не могли реалізуватися відкрито, але поступово накопичувалися у середовищі освічених верств.

Політичний курс, який послідовно реалізовувався за правління Миколи I (рис. 1.1), був спрямований на досягнення максимальної уніфікації імперського простору.

Рис. 1.1 Микола I

Центральна влада намагалася не лише забезпечити адміністративну керованість регіонів, а й підпорядкувати їх культурно-ідеологічному впливу - це означало встановлення чіткої системи контролю над освітою, наукою і навіть

приватною сферою інтелектуальної діяльності. У таких умовах будь-які прояви самостійного мислення розглядалися як потенційна загроза, що лиш зумовлювало жорстку реакцію з боку державного апарату.

Основним інструментом реалізації цієї політики стала система цензури, яка фактично визначала межі допустимого у сфері публічного висловлювання. Її не було обмежено лише заборонаю окремих текстів, адже вона сформувала загальну атмосферу самообмеження, коли автори змушені були пристосовувати свої ідеї до вимог офіційної ідеології. Паралельно посилювалася роль поліцейського нагляду, який охопив не лише політичну діяльність, а й повсякденне життя громадян. У результаті суспільство опинилось в умовах постійного контролю, що суттєво звужувало можливості для відкритого обговорення актуальних проблем.

Жорсткість державної політики не призводила до повного придушення інтелектуального розвитку. Навпаки, вона посилила формування своєї «підпільної» сфери мислення, у межах якої відбувалося осмислення альтернативних моделей суспільного устрою. Освічені кола (позбавлені можливості відкрито висловлювати свої погляди) шукали інші форми комунікації - приватні зібрання, листування, неформальні гуртки. Саме в таких умовах відбувалося накопичення ідей, які згодом набували більш чіткої форми.

Особливістю цього періоду було також поступове усвідомлення суперечності між офіційною ідеологією та реальними потребами суспільства. Імперська влада прагнула представити наявний порядок як єдино можливий і природний, проте дедалі більше людей починали сумніватися у його доцільності. Зазначені сумніви проявлялись не у відкритому протесті, а у зміні способу мислення, коли традиційні уявлення піддавалися критичному переосмисленню. Такий процес мав тривалий характер, але саме він створював основу для майбутніх змін.

Обмеження інтелектуальної свободи стимулювало пошук нових джерел знань і натхнення. Освічені верстви дедалі активніше зверталися до європейського досвіду, де вже відбувалися процеси модернізації та формування

нових політичних ідей. Хоча офіційна влада намагалася обмежити цей вплив, повністю ізолювати імперію від зовнішнього світу було неможливо. У результаті виникала ситуація, коли європейські ідеї проникали у середовище, яке було формально закритим для них, що лише підсилювало їхню привабливість.

Після придушення Повстання декабристів (рис. 1.2) імперська влада дійшла остаточного висновку про необхідність системного запобігання будь-яким проявам політичної опозиції, передусім у середовищі освічених верств [2].

Рис. 1.2 Повстання декабристів

Уже в другій половині 1820-х років було посилено інституційні механізми контролю (ключову роль відіграло створене за наказом Микола I Третьє відділення імператорської канцелярії), яке виконувало функції політичної поліції. Паралельно було ухвалено новий цензурний статут 1826 року, відомий як «чавунний», що значно обмежував можливості публічного висловлювання. Університети та гімназії опинилися під пильним наглядом, а викладацький склад піддавався ретельній перевірці на лояльність до влади. Тобто на державному рівні намагалися нейтралізувати потенційні осередки інтелектуального опору ще на етапі їх формування.

Події Листопадового повстання (рис. 1.2) у Польщі суттєво загострили ситуацію, оскільки продемонстрували здатність національних рухів до організованого збройного виступу [3]. Реакцією імперського уряду стало не лише військове придушення повстання, а й глибока перебудова політики щодо західних губерній.

Рис. 1.3 Листопадове повстання

Було ліквідовано залишки автономії Царство Польське, скасовано дію конституції 1815 року, а адміністративна система приведена у відповідність до загальноімперських стандартів. На українських землях Правобережжя посилювався тиск на польську шляхту, яка розглядалася як потенційне джерело нових виступів. Водночас розпочалося активне впровадження російських адміністративних і культурних норм, що мало на меті уніфікацію регіону та зниження рівня національної самосвідомості місцевого населення.

У 1830–1840-х роках репресивна політика набула системного характеру й охопила не лише політичну, а й культурну сферу [4]. Освітні установи втратили залишки автономії (університетські статuti переглядалися з метою посилення контролю з боку держави, обмежувалася академічна свобода, скорочувалися гуманітарні дисципліни, здатні формувати критичне мислення). Водночас здійснювався тиск на друковану продукцію - заборонялися або редагувалися

тексти, що містили навіть непрямі натяки на ідеї свободи чи національної окремішності. Політика русифікації поступово охоплювала адміністрацію, освіту і частково церковне життя і формувався єдиний ідеологічний простір. У результаті виникла ситуація, коли будь-яка інтелектуальна ініціатива, що виходила за межі офіційної доктрини, автоматично підпадала під підозру.

Вище перелічені заходи не усували причин соціального і духовного напруження, а лише змінили форму його прояву. Обмеження доступу до політичної участі, відсутність механізмів впливу на державні рішення та блокування відкритої дискусії призводили до накопичення невдоволення у прихованій формі. Освічені кола (позбавлені можливості легальної діяльності) переходили до неформальних способів обговорення суспільних проблем, які в результаті сформували замкнені інтелектуальні середовища. Саме в цих умовах визрівали ідеї, які поєднували соціальну критику з національними мотивами.

Особливо відчутними ці процеси були на українських землях, які перебували у складі імперії, але населення не втрачало прагнення зберегти власну історичну традицію. Тут імперська політика поєднувалася з послідовною русифікацією, що охоплювала освітню, культурну та адміністративну сфери. Витіснення української мови з офіційного вжитку, обмеження розвитку національної культури, а також ігнорування історичних особливостей регіону створили передумови для формування опозиційних настроїв. Зазначені настрої не завжди мали відкрито політичний характер, проте вони проявлялися у зростанні інтересу до власної історії, мови та традицій.

На цьому тлі значний вплив мали загальноєвропейські процеси. Події, пов'язані з діяльністю Наполеона Бонапарта (рис. 1.4), стали каталізатором глибоких змін у політичному житті континенту. Війни, що охопили Європу, сприяли поширенню ідей національного суверенітету та громадянських прав [5]. Навіть після поразки наполеонівських армій ці ідеї не зникли, а навпаки - набули нового змісту в умовах реакційної політики монархій. У різних країнах формувалися рухи, які ставили за мету реформування державного устрою та утвердження принципів народного представництва.

Рис. 1.4 Наполеон Бонапарт

Інтелектуальною основою цих процесів стали праці європейських мислителів, серед яких особливе місце займав Йоганн Готфрід Гердер. Його концепція народного духу акцентувала увагу на унікальності кожної нації, що виявляється передусім у мові, культурі та традиціях. Подібні ідеї посилювали формування нового типу мислення, у межах якого історія розглядалася не як універсальний процес, а як сукупність окремих національних шляхів розвитку.

Паралельно розвивалися й інші інтелектуальні течії, що підсилювали інтерес до національного питання. Ідеї економічного націоналізму, сформульовані Фрідріхом Ліст, підкреслювали необхідність розвитку освіти, науки та культури як основи державного поступу. Перелічені положення були особливо актуальними для суспільств, які прагнули подолати економічну та політичну відсталість, адже вони підсилювали усвідомлення того, що національне відродження неможливе без інтелектуального розвитку.

У слов'янському світі ці процеси набули специфічного характеру, що проявлявся у поширенні ідей панславізму. Значну роль у цьому відіграв Джузеппе Мадзіні (рис. 1.5), який створив організацію Молода Європа [6]. Хоча його діяльність була спрямована передусім на італійське визволення, сама ідея об'єднання народів на засадах свободи та рівності знайшла відгук і серед слов'янських інтелектуалів, адже в різних країнах виникали подібні організації, які поєднували національні прагнення з демократичними ідеалами.

Рис. 1.5 Джузеппе Мадзіні

Українські землі, що перебували на перетині різних культурних впливів, стали своєрідним простором синтезу цих ідей. З одного боку, тут відчувався вплив російської політичної традиції, з іншого - зберігалися елементи польської культурної спадщини. Через таке розмежування поглядів виникла складна, але водночас продуктивна інтелектуальна ситуація, у межах якої формувалися нові підходи до розуміння національної ідентичності.

Інтерес до історії в першій половині XIX століття в українському інтелектуальному середовищі набув виразного системного характеру, що було зумовлено як загальноєвропейськими процесами романтичного переосмислення минулого, так і внутрішньою потребою суспільства у відновленні історичної пам'яті. У межах Російської імперії посилення централізованого контролю парадоксально стимулював звернення до локальних історичних наративів, оскільки саме вони ставали формою інтелектуального самозбереження. У цих умовах історія переставала бути лише описом минулого і перетворювалася на інструмент осмислення політичної та культурної окремішності. Особливого значення набувала проблема інтерпретації козацької доби, яка поступово формувалася як основний елемент історичної аргументації щодо самотності українського розвитку.

Важливу роль у цьому процесі відіграла поява історичних текстів, серед яких особливе місце посідала Історія Русів (рис. 1.6) [7].

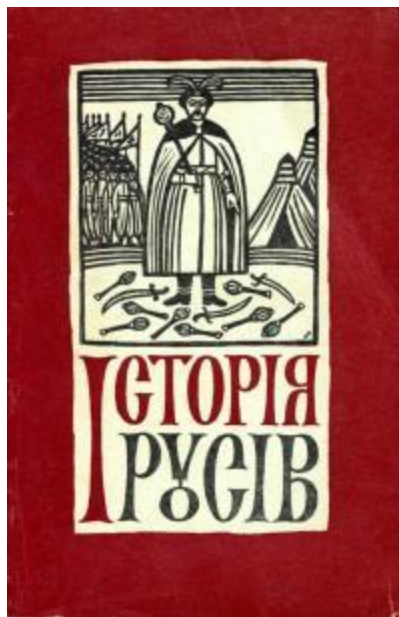

Рис. 1.6 Книга «Історія Русів»

Цей твір, навіть попри дискусійність авторства та складність джерельної бази, став значним явищем інтелектуального життя, оскільки його автор запропонував цілісну концепцію історичного розвитку українських земель. У ньому послідовно підкреслювалася спадковість політичних традицій, що пов'язувалися з козацькою державністю, а також наголошувалося на наявності власних форм управління, права та військової організації. Така інтерпретація минулого формувала уявлення про Україну як про історично сформовану спільноту, яка мала власний політичний досвід, а не була лише периферійною частиною імперського простору. Саме це надавало тексту не лише наукового, а й виразного ідеологічного значення.

Паралельно з розвитком історіографічних студій відбувалося становлення етнографічного напрямку, який поступово набував статусу одного з провідних інструментів вивчення народної культури. Діяльність Михайла Максимовича (рис. 1.7) стала визначальною у формуванні наукового підходу до фольклору, оскільки він здійснив систематизацію народних пісень і переказів, надавши їм значення історичного джерела.

Рис. 1.7 Михайло Максимович

У збірниках Михайла Максимовича не лише фіксувалась усна традиція, але й продемонстровано її структурну цілісність, що дозволяло розглядати народну творчість як окрему форму культурного знання. У цьому контексті фольклор переставав бути виключно естетичним явищем і набував функції носія історичної пам'яті, що передається поза межами офіційних інституцій.

Подальший розвиток етнографічних досліджень посилив утвердження уявлення про народ як самодостатній культурний організм, здатний зберігати та відтворювати власну ідентичність навіть в умовах зовнішнього політичного тиску. Збір та публікація народних пісень, казок і легенд формували нову методологічну основу для гуманітарних наук, у межах якої народна культура розглядалася як рівноцінне джерело історичного пізнання. З розвитком народної писемності відбулось поступове формування уявлення про єдність мови, традицій і побуту як базових елементів національної спільності. У результаті етнографія перетворилась на основний чинник формування інтелектуального підґрунтя національного руху.

Після 1820–1830-х років, коли імперська влада остаточно закріпила модель централізованого управління, університети й гімназії опинилися під пильним наглядом цензурних і поліцейських структур [8]. Освітня система, формально спрямована на підготовку державних службовців, фактично стала

одним із небагатьох каналів, через які проникали нові європейські інтелектуальні течії. Саме в цьому середовищі формувалася прошарок освічених людей, які отримували доступ до історичних, філософських і правових знань, але водночас дедалі частіше зіставляли офіційну імперську доктрину з реальними соціальними суперечностями. Така ситуація спричиняла появу критичного мислення, яке не мало відкритої політичної форми, проте поступово набувало ідейного змісту, спрямованого на осмислення становища слов'янських народів у межах імперії.

Особливе місце у цьому процесі посідав Харківський університет (рис. 1.8), заснований у 1804 році, який став одним із перших осередків формування регіональної інтелектуальної традиції. Саме тут у 1820–1830-х роках активно розвивалися історичні та філологічні студії, що поєднували інтерес до античної спадщини, європейського романтизму та локальної історії [9].

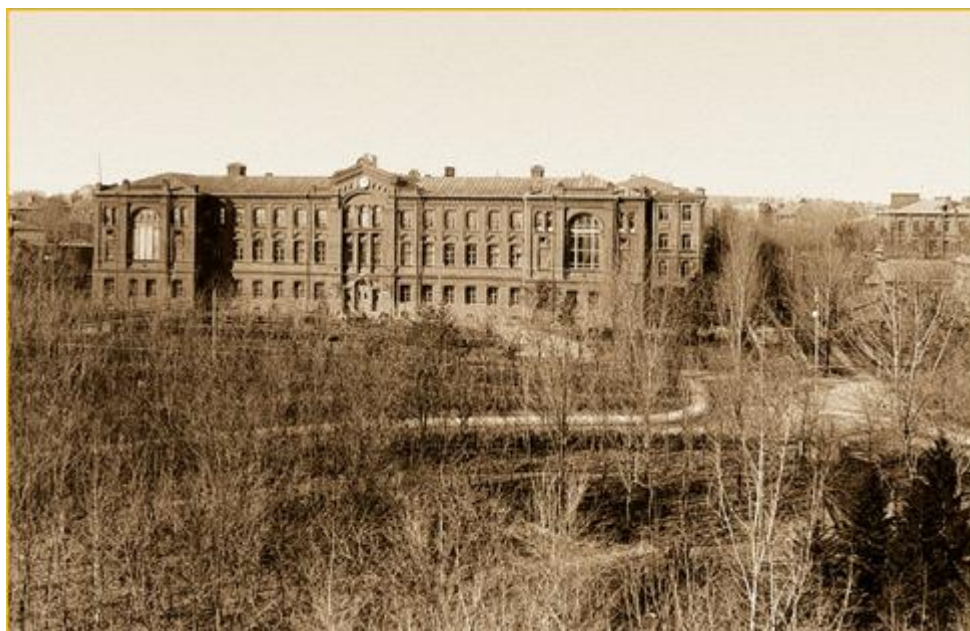

Рис. 1.8 Харківський університет

Викладацький склад університету поступово виховувало покоління дослідників, які зверталися до проблеми походження слов'янських народів, специфіки їхнього культурного розвитку та ролі народної традиції як історичного джерела. У межах університетської діяльності формувалися наукові підходи, що відходили від суто офіційної імперської інтерпретації історії та надавали значення регіональним особливостям. Харківське інтелектуальне коло

стало одним із перших середовищ, де історія почала розглядатися не лише як державницька нарація, а як процес розвитку окремих етнокультурних спільнот, що мало значення для подальшого формування української історичної свідомості.

Наступним центром інтелектуального життя став Київський університет Святого Володимира (рис. 1.9), заснований у 1834 році, який від початку свого функціонування виконував функцію інтеграції освітнього простору Правобережної України до загальноімперської системи.

Рис. 1.9 Київський університет Святого Володимира

Саме в Києві виникли умови для формування нового типу студентського середовища, де поєднувалися академічне навчання, приватні обговорення та неформальні зустрічі викладачів і студентів. Значна частина викладачів університету походила з різних регіонів імперії, через таку різноманітність виникла циркуляція ідей і методологій, однак місцева специфіка Києва як історичного центру Русі надавала цим дискусіям особливого змісту. Університетське середовище поступово ставало простором, де історія Київської Русі, проблема слов'янської єдності та питання соціального устрою почали розглядатися у взаємозв'язку. Саме тут формувалися інтелектуальні контакти

між майбутніми учасниками реформаторських і культурних ініціатив, які згодом відіграли ключову роль у розвитку українського національного руху.

У межах цього інтелектуального середовища поступово виникали неформальні гуртки, які об'єднували викладачів, студентів та випускників університетів на основі спільних історичних і філософських інтересів. Такі об'єднання не мали офіційного статусу, однак виконували функцію інтелектуальної комунікації, що забезпечила обмін ідеями поза межами державного контролю. У подібних колах відбувалося обговорення питань соціальної нерівності, історичної долі слов'янських народів та перспектив реформування суспільного устрою. У 1840-х роках ці дискусії поступово набули більш системного характеру, і як результат - було сформовано ідейне підґрунтя Кирило-Мефодіївського братства, створеного у 1845–1846 роках [10]. Його учасники, серед яких були представники київської інтелігенції, намагалися поєднати християнські моральні принципи, ідею слов'янської взаємності та вимоги соціального оновлення, що відображало еволюцію інтелектуальних пошуків, започаткованих у попередні десятиліття в університетському середовищі.

Особливу роль у цьому процесі відігравала література. Твори Тараса Шевченка (рис. 1.10) стали основним чинником формування національної свідомості, які не лише відображали соціальні проблеми, а й пропонували нове бачення історії, у якому український народ виступав активним суб'єктом.

Рис. 1.10 Тарас Шевченко

Імперська ідеологія, сформульована Сергієм Уваровим (рис. 1.11) передбачала утвердження принципів «самодержавства, православ'я, народності» [11]. У цьому контексті поняття «народність» використовувалося як інструмент інтеграції різних етнічних груп у єдину імперську систему. Проте українська інтелігенція надавала цьому терміну іншого змісту, пов'язуючи його з ідеєю національної самобутності. Саме це розходження у трактуванні стало одним із джерел ідеологічного конфлікту.

Рис. 1.11 Сергій Уваров

Передумови створення Кирило-Мефодіївського братства формувалися внаслідок взаємодії декількох факторів:

- це була реакція на політичний тиск і культурну асиміляцію, які стимулювали пошук альтернативних форм самовираження;
- значний вплив мали європейські інтелектуальні течії, що посилили формування нових уявлень про націю та державу;
- важливу роль відіграв розвиток української інтелігенції, яка стала носієм цих ідей і забезпечила їх поширення.

Тобто виникнення Кирило-Мефодіївського братства було закономірним результатом тривалого історичного процесу, адже воно стало своєрідним

синтезом європейських ідей та української історичної традиції, що й визначило його значення в подальшому розвитку національного руху.

Як вже підкреслювалось вище, на тлі посилення інтелектуальних пошуків у середовищі української освіченої верстви середини XIX століття в Києві сформувалося таємне товариство, яке отримало назву Україно-Слов'янського товариства, відомого також як Кирило-Мефодіївське братство. Його поява наприкінці 1845 - на початку 1846 року стала результатом поступового зближення кола київських інтелігентів, об'єднаних інтересом до історії слов'янських народів, проблем суспільного устрою та пошуку альтернатив імперській моделі централізованого управління. Ідейною основою об'єднання стала концепція морального оновлення суспільства через поєднання християнських принципів із принципами рівності та федеративної організації слов'янського світу. Діяльність братства від початку мала не публічний, а конспіративний характер, що було зумовлено політичними умовами Російської імперії та жорстким контролем за будь-якими проявами автономного мислення.

Організаційне ядро товариства (табл. 1.1) сформувалося навколо групи київських інтелігентів, які виступили ініціаторами його створення та визначили основні напрями діяльності. До них належали Василь Білозерський, Микола Гулак, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та Опанас Маркович (рис. 1.12), кожен із яких мав власний інтелектуальний профіль та сферу наукових або літературних інтересів.

Рис. 1.12 Учасники Кирило-Мефодіївського братства

Саме ця група заклала програмні засади братства, що поєднували ідеї слов'янської федерації, скасування станових привілеїв, поширення освіти та поступового реформування суспільних відносин. Назва організації була символічно пов'язана з постатями Кирила і Мефодія як просвітників слов'янства, що підкреслювало її культурно-історичну спрямованість. Символом братства став перстень із написом «Св. Кирило і Мефодій, січень 1846», який виконував функцію ідентифікаційного знака учасників та водночас підкреслював закритий характер об'єднання.

Подальше розширення братства відбувалося шляхом приєднання нових учасників, які були пов'язані з київським інтелектуальним середовищем або перебували у близьких наукових і особистих контактах із засновниками. До складу товариства увійшли Георгій Андрузький, Олександр Навроцький, Дмитро Пильчиков, Іван Посяда, Микола Савич та Олександр Тулуб, які доповнили організацію різними професійними компетенціями та поглядами на суспільний розвиток [12]. У квітні 1846 року до братства приєднався Тарас Шевченко, участь якого надала руху виразного культурно-літературного та водночас радикально-суспільного характеру. До осені 1846 року загальна кількість членів організації, за матеріалами слідства, досягла дванадцяти осіб, що підкреслює її вузький, закритий характер та обмежене коло учасників. Саме така структура забезпечувала високий рівень внутрішньої довіри, але водночас робила організацію вразливою до репресивних дій імперської влади.

Таблиця 1.1

Склад Кирило-Мефодіївського братства (1845–1846 рр.)

Учасник	Роль у товаристві	Сфера діяльності	Історичне значення
Василь Білозерський	Ініціатор, організатор	Публіцистика, просвітництво	Один із ідейних формувачів програмних засад
Микола Гулак	Співзасновник	Правознавство	Розробка суспільно-правових ідей братства
Микола Костомаров	Провідний ідеолог	Історія	Формування концепції слов'янської федерації
Пантелеймон Куліш	Учасник-засновник	Література, етнографія	Розвиток культурно-історичної програми
Опанас Маркович	Співзасновник	Етнографія	Збір фольклорних матеріалів

Георгій Андрузький	Член	Правничі студії	Участь у розробці соціальних проєктів
Олександр Навроцький	Член	Освіта, філологія	Поширення освітніх ідей
Дмитро Пильчиков	Член	Педагогіка	Участь у просвітницькій діяльності
Іван Посяда	Член	Адміністративна служба	Підтримка організаційних зв'язків
Микола Савич	Член	Громадська діяльність	Участь у внутрішніх обговореннях
Олександр Тулуб	Член	Освіта	Поширення ідей серед молоді
Тарас Шевченко	Приєднаний учасник	Поезія, мистецтво	Надання руху культурно-революційного звучання

Джерело: [13]

Кирило-Мефодіївське братство сформувалося як результат інтелектуальної еволюції київського середовища середини XIX століття, де поєдналися університетська освіта, історичні студії та пошук нових моделей суспільного устрою. Його виникнення було безпосередньо пов'язане з діяльністю невеликого кола освічених людей, які намагалися осмислити місце слов'янських народів у межах імперської системи та запропонувати альтернативні форми політичної організації. Незважаючи на обмежену чисельність, братство стало основним осередком формування ідей, що виходили за межі офіційної ідеології.

Організаційна структура товариства залишалася вузькою та конспіративною, що відповідало умовам політичного контролю в Російській імперії. Водночас саме така закритість посприяла інтенсивності інтелектуальних дискусій та концентрації ідей у межах невеликого кола учасників. Кожен із членів братства виконував функцію носія певного напрямку думки, що дозволяло формувати багатовимірну програму, яка охоплювала історичні, правові, літературні та просвітницькі аспекти

Ідейна спадщина братства була спрямована на переосмислення історичного розвитку слов'янських народів та формування концепції їхньої рівноправної взаємодії. У цьому контексті особливе значення мали уявлення про федеративний устрій, який мав би замінити централізовану імперську модель. Вагомим елементом залишалася також ідея соціальної рівності, що

поєднувалася з морально-релігійними принципами, характерними для світогляду частини учасників. Тобто, програмні засади братства виходили за межі суто культурного руху і набували ознак політико-ідеологічної концепції.

Об'єднання отримало символічну назву на честь слов'янських просвітників Кирила і Мефодія, що підкреслювало його культурно-історичну спрямованість і водночас апелювало до ідеї слов'янської єдності [14]. Організаційна структура братства була таємною, що визначалося політичними умовами існування в межах самодержавної імперії, де будь-які несанкціоновані об'єднання інтелігенції розглядалися як потенційна загроза державному порядку.

Ідейна основа Кирило-Мефодіївського братства сформувалася під впливом кількох інтелектуальних традицій, проте не зводилася до прямого запозичення жодної з них. У загальноімперському контексті інколи проводилися паралелі між братчиками та російськими слов'янофілами, однак такі зіставлення мали радше умовний характер. Попри певну зовнішню схожість у вигляді звернення до слов'янської історії, ідеалізації минулого та апеляції до християнських цінностей, зміст цих концепцій суттєво відрізнявся. Слов'янофільство в російському варіанті було тісно пов'язане з ідеєю особливої історичної місії Росії та виправданням самодержавної монархії як природної форми державного устрою. Натомість у програмних уявленнях кирило-мефодіївців центральне місце посідала ідея рівності слов'янських народів, які розглядалися як рівноправні учасники майбутнього політичного об'єднання, а не як периферійні частини імперського центру.

Особливо принциповою була різниця у трактуванні політичного устрою. Якщо російські слов'янофіли обґрунтовували необхідність збереження самодержавства як гарантії історичної стабільності, то члени братства виступали з критикою авторитарної моделі влади. У їхніх поглядах поступово формувалася ідея федеративного устрою слов'янських народів, у межах якого кожен народ мав би право на власний політичний розвиток, збереження мови, культури та адміністративної автономії. У цьому контексті Україна розглядалася

не як провінція імперії, а як окрема історична спільнота з власною традицією державності, що особливо підкреслювалося через звернення до козацького минулого.

Ключовим елементом ідеології братства було також соціальне питання, яке значно відрізняло його від консервативних слов'янофільських побудов. У колі кирило-мефодіївців поступово формувалося усвідомлення неприйнятності кріпосницької системи, яка в середині XIX століття залишалася основою соціально-економічного устрою імперії. У творчості Тараса Шевченка ця проблематика набула особливої емоційної та викривальної форми, де кріпацтво розглядалося як прояв системного соціального гноблення. Інші члени братства, зокрема Микола Костомаров, акцентували увагу на необхідності поступових реформ і морального оновлення суспільства, проте загальною тенденцією залишалася заперечення соціальної несправедливості та прагнення до рівності.

У внутрішній структурі братства існували різні підходи до шляхів реалізації його програмних ідей. Частина учасників, орієнтована на Миколу Костомарова та Василя Білозерського, схилилася до еволюційної моделі змін, яка передбачала поступове реформування суспільства через просвітництво та культурний розвиток. Інша група, більш радикально налаштована, пов'язана з іменами Тараса Шевченка та Миколи Гулака, надавала перевагу активнішій формі суспільного впливу, де особливе значення мала критика існуючого політичного ладу. Однак ці відмінності не призводили до розколу організації, оскільки всіх її членів об'єднувала спільна мета - трансформація суспільного устрою та підвищення ролі українського народу в історичному процесі.

Значення Кирило-Мефодіївського братства в історії української політичної думки полягає насамперед у тому, що воно стало першою спробою інституційного оформлення національної ідеї в політичній формі [15]. До цього моменту український рух здебільшого мав культурно-етнографічний характер, тоді як діяльність братства відкрила новий етап, пов'язаний із формуванням політичної програми. Попри короткий період існування та швидке викриття у

1847 році, братство залишило значний інтелектуальний слід, оскільки його ідеї продовжували розвиватися у наступних поколіннях української інтелігенції.

Кирило-Мефодіївське братство не було похідним від російських загальноімперських ідеологічних течій, а сформувалося як відносно самостійне явище. Інакше кажучи - воно не копіювало слов'янофільські концепції, а переосмислювало їх у контексті українських історичних реалій, поєднуючи ідеї слов'янської єдності з вимогами соціальної рівності та політичної свободи. Саме ця поєднаність національного, соціального та політичного компонентів визначила його особливе місце в історії суспільної думки XIX століття.

Формування ідейної структури програмних документів Кирило-Мефодіївського братства (табл. 1.2) відбувалося в умовах загострення суспільно-політичних суперечностей у межах Російської імперії першої половини XIX століття, коли посилення самодержавної централізації поєднувалося з поступовим зростанням освіченого прошарку, який починав усвідомлювати невідповідність між декларованими державою принципами порядку та реальним станом соціальної нерівності. У середовищі київської інтелігенції, яка сформувалася навколо університетських осередків та приватних наукових гуртків, поступово визрівала потреба в осмисленні історичної долі України не як частини імперської системи, а як окремого історико-культурного явища з власною традицією політичного розвитку, що безпосередньо впливало на формування теоретичних засад майбутніх програмних документів братства.

Таблиця 1.2

Ідейна структура програмних документів Кирило-Мефодіївського братства

Складова програми	Зміст і основні положення	Історичні акценти та смислове наповнення
Національна ідея	Створення союзу слов'янських народів у формі федерації рівноправних республік	Україна розглядалася як потенційний центр майбутнього об'єднання, що мав забезпечити рівність народів у межах спільної політичної системи
Український чинник	Визнання особливої ролі українців у процесі формування слов'янської спільноти	Український народ трактувався як носій традицій волелюбності, що походять від козацького устрою та республіканських традицій

Християнська ідея	Побудова суспільства на засадах первісного християнства, рівності та моральної справедливості	Християнство розглядалося не як конфесійна перевага, а як універсальна етична система суспільного устрою
Соціальна ідея	Ліквідація кріпацтва, станових привілеїв і соціальної нерівності	Висувалися вимоги повної рівності громадян, незалежно від походження, майнового стану та віросповідання

Джерело: [16]

Ідейна структура програмних документів Кирило-Мефодіївського братства, узагальнена в таблиці 1.2, формувалася як цілісна концепція суспільного переустрою, у якій поєднувалися національні, релігійні та соціальні компоненти. Її поява була безпосередньо пов'язана з кризою традиційної імперської моделі управління, що не передбачала реальних механізмів залучення народів до політичного життя. У цих умовах українська інтелігенція першої половини XIX століття почала формувати власні ідейні орієнтири, які виходили за межі суто культурного відродження і набували ознак політичної програми. Саме тому програмні документи братства не були випадковим набором тез, а уособили структуровану систему поглядів, спрямовану на перебудову суспільних відносин.

Національна складова програми відображала прагнення до створення федеративного союзу слов'янських народів, у якому Україна розглядалася не як периферійна територія, а як потенційний центр політичної координації. Подібне бачення формувалося під впливом історичних уявлень про козацьку державність, яка сприймалася як приклад ранньої республіканської традиції. Зазначена ідея не зводилася до етнічного націоналізму, а передбачала ширший політичний проєкт, у межах якого різні народи мали зберігати рівноправний статус.

Християнська складова ідеології братства виконувала функцію морально-етичного обґрунтування запропонованої моделі суспільства. Її не було обмежено конфесійними рамками, а навпаки - інтерпретовано як універсальну систему цінностей, що мала регулювати суспільні відносини на принципах

справедливості та рівності. У цьому контексті особлива увага приділялася ідеї морального оновлення суспільства, яке мало передувати політичним реформам.

Соціальна ідея програмних документів мала найбільш радикальний характер, оскільки передбачала ліквідацію кріпосницької системи, скасування станових привілеїв і встановлення правової рівності громадян. Її було сформовано під впливом реального соціального стану українського суспільства, в якому кріпацтво залишалося основною формою залежності. Основним елементом було також проголошення демократичних свобод, зокрема свободи слова, друку та совісті, що для умов самодержавної системи мало принципове значення. У такий спосіб соціальна складова виходила за межі теоретичних міркувань і набувала характеру політичної альтернативи існуючому порядку.

Кирило-Мефодіївське братство за роки свого існування розробило цілісну систему програмних текстів (табл. 1.3), що поєднували історіософські, релігійно-етичні та соціально-політичні ідеї. Формування цих документів відбувалося під впливом романтичного націоналізму, європейських революційних процесів, а також внутрішніх дискусій щодо шляхів розвитку слов'янських народів.

Таблиця 1.3

Програмні документи братства

Документ	Авторство	Зміст і призначення	Історичне значення
«Книга буття українського народу» («Закон Божий»)	М. Костомаров (основний автор)	Історико-філософська концепція розвитку слов'ян і України, ідея месіанської ролі українців	Стала ідейним ядром братства, поєднала романтичний націоналізм із християнською мораллю
«Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія»	М. Костомаров, В. Білозерський	Організаційні принципи, мета створення слов'янської федерації	Фактично окреслював політичну модель майбутнього союзу слов'янських народів
«Записка»	В. Білозерський	Узагальнення політичних і соціальних вимог братства	Підкреслювала демократичний характер ідеології, вимоги скасування самодержавства
«Начерки Конституції Республіки»	Г. Андрузький	Проект федеративного устрою з автономними штатами	Один із найрадикальніших документів, що наближався до конституційної моделі

Джерело: [17]

«Книга буття українського народу» була представлена не просто історико-філософським трактатом, а спробою створення цілісної моделі історичного розвитку слов'янського світу. У ній Україна поставала як народ із особливою місією, сформованою історичним досвідом бездержавності й козацької автономії. Авторська концепція поєднувала біблійні мотиви з романтичним баченням історії, де кожен народ виконує визначену «божественну функцію». Українці в цій системі мислення трактувалися як носії морального оновлення слов'янського світу, що надавало тексту виразного месіанського характеру. Водночас цей документ виконував функцію ідеологічного ядра, яке об'єднувало членів братства навколо спільної інтерпретації історії та майбутнього політичного розвитку.

«Статут Слов'янського братства св. Кирила і Мефодія» та «Записка» В. Білозерського демонстрували перехід від загальнофілософських побудов до більш структурованого політичного мислення. У цих документах чітко простежувалось прагнення окреслити механізми майбутньої слов'янської федерації, де кожен народ мав би рівні права та власну політичну автономію. Відмова від імперської моделі централізованого управління, відобразила критику самодержавства як системи, несумісної з принципами рівності та народовладдя. Водночас ці тексти підтвердили прагнення їх авторів поєднати ідею політичної свободи з морально-релігійним підґрунтям, що мало забезпечити стабільність майбутнього союзу.

Особливе місце в структурі ідей братства займав проєкт «Начерки Конституції Республіки», який відобразив найрадикальніший варіант політичного мислення Кирило-Мефодіївського кола. Запропонована модель федеративного устрою з автономними штатами підкреслила вплив західноєвропейських конституційних практик (досвіду Північноамериканських штатів). У цьому документі Україна розглядалася як один із ключових елементів майбутньої федерації, що охоплювала б різні слов'янські території. Не менш важливою була ідея радикальної перебудови політичного ладу через ліквідацію монархічних структур і встановлення республіканських форм правління.

Прокламації братства виконували функцію практичного інструменту поширення ідей, адже виходили за межі інтелектуального середовища і спрямовували політичні меседжі до ширших соціальних груп. Звернення до «братів великоросів і поляків» відображало спробу сформувавши нову модель міжнаціональних відносин, засновану на відмові від конфліктності та імперського домінування. Натомість звернення до українців мало характер політичного пробудження, спрямованого на формування національної свідомості та усвідомлення власної історичної ролі.

Окрім розробки програмних документів, учасники Кирило-Мефодіївського братства активно застосовували прокламації (табл. 1.4) як інструмент прямого звернення до різних соціальних і національних груп. Поява таких текстів була зумовлена необхідністю вийти за межі вузького кола київської інтелігенції та сформувавши ширший простір політичної комунікації. Прокламації виконували функцію не лише інформування, а й ідеологічного впливу (спрямованого на формування нових уявлень про взаємини між слов'янськими народами та місце України у цих процесах).

Таблиця 1.4

Прокламації Кирило-Мефодіївського братства

Назва прокламації	Адресати	Зміст	Ідейна спрямованість
«До братів великоросів і поляків»	Росіяни та поляки	Заклик до припинення міжнаціональної ворожнечі та побудови слов'янського союзу	Ідея братерства народів на основі рівності та християнської любові
«До братів українців»	Українське населення	Пояснення програмних положень братства, заклики до національного самоусвідомлення	Формування національної єдності та підтримка ідеї визволення України
Функціональне значення прокламацій	Широкі суспільні верстви	Поширення політичних ідей братства через друковані тексти	Спроба залучення інтелігенції та молоді до політичної програми

Джерело: [18]

Зміст прокламації «До братів великоросів і поляків» був спрямований на руйнування усталених моделей міжнаціональної ворожнечі, які формувалися в умовах імперських і конфліктних історичних відносин. У тексті акцент зроблено на необхідності переходу від політичного протистояння до концепції

рівноправного співіснування слов'янських народів у межах спільного союзу. Особливу роль у цьому зверненні відігравала ідея морального примирення, що базувалася на християнській етиці любові та братерства, яка мала замінити практику домінування і підпорядкування.

Прокламація «До братів українців» мала іншу функціональну спрямованість, оскільки вона адресована внутрішньому національному середовищу у розрізі ідеї «політичного пробудження». У ній детально пояснено положення програмної концепції братства, щоб адаптувати складні ідеологічні конструкції до рівня сприйняття ширших верств українського суспільства. Ідея формування національної єдності розглядалася як передумова майбутнього політичного визволення. У цьому контексті прокламація виконувала роль не лише інформаційного матеріалу, а й інструменту формування колективної ідентичності, адже базувалася на усвідомленні історичної спільності та необхідності політичної консолідації.

Функціональне значення прокламацій як загального механізму політичної комунікації братства полягає у їх поширенні серед різних соціальних груп. Умови жорсткої цензури змушували авторів використовувати обмежені канали розповсюдження, що лиш підсилювало напів таємний характер їхньої діяльності. Прокламації стали інструментом, який поєднав політичну пропаганду з елементами просвітництва і сформував первинні уявлення про демократичні свободи та необхідність соціальних змін. Зміст перелічених прокласацій не був ізольованим явищем, а органічно доповнював систему програмних ідей братства. У них закріплено концепцію слов'янської єдності, однак із чітким наголосом на рівноправності учасників.

Таким чином, виникнення Кирило-Мефодіївського братства було зумовлене загостренням соціальних суперечностей у межах Російської імперії та формуванням київського кола освіченої інтелігенції, а проведений розгляд програмних документів дозволив нам перейти до аналізу їхньої ідейної структури та основних політичних і соціальних концепцій, що визначали діяльність товариства.

РОЗДІЛ 2

ОСНОВНІ ФОРМИ І МЕТОДИ ДІЯЛЬНОСТІ КИРИЛО-МЕФОДІЇВСЬКОГО БРАТСТВА

У першій половині ХІХ століття українські землі перебували в умовах жорсткої імперської централізації, коли політична діяльність будь-якого національного спрямування була обмежена цензурними нормами та адміністративним контролем. Київ поступово формувався як осередок інтелектуального життя, де університетське середовище, викладацькі кола та студентська молодь створювали сприятливий ґрунт для появи нових ідейних течій. Саме в цьому середовищі визрівала потреба в організованій формі інтелектуальної взаємодії, яка б поєднувала історичні студії, літературні ініціативи та політичні роздуми щодо майбутнього слов'янських народів.

Виникнення Кирило-Мефодіївського братства стало реакцією на поступове усвідомлення українською інтелігенцією необхідності переходу від розрізнених культурних проявів до системного ідейного руху. Його формування відбувалося в умовах неформальних контактів між викладачами, студентами та представниками творчих професій, які шукали нові інструменти поширення національно орієнтованих ідей. Особливого значення набувала інтелектуальна комунікація в межах Київського університету, де обговорення історичних і літературних питань поступово набувало політичного підтексту, що й стало передумовою створення організованого братства: (табл. 2.1)

Таблиця 2.1

Поширення програмних ідей Кирило-Мефодіївського братства

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Розповсюдження рукописних копій «Книги буття українського народу»	Текст переписувався вручну членами братства і передавався через особисті контакти в Києві	Формування першого ідейного ядра українського політичного руху серед інтелігенції
Поширення «Статуту Слов'янського братства»	Ознайомлення вузького кола студентів і викладачів із політичною програмою федерації слов'ян	Закріплення ідеї політичного союзу слов'янських народів

Використання поезії Т. Шевченка	Читання та обговорення творів у приватних гуртках	Формування національної свідомості через літературу
Передача текстів через студентські мережі	Київський університет став основним центром поширення ідей	Розширення кола прихильників серед молоді
Усне переказування програмних ідей	Обговорення без письмової фіксації для уникнення переслідування	Збереження ідейної цілісності в умовах конспірації

Джерело: [19]

Розповсюдження ідей Кирило-Мефодіївського братства ґрунтувалося на поєднанні рукописної передачі програмних текстів і розгалуженої мережі особистих контактів, що дозволяло обходити цензурні обмеження імперської влади. Центральне місце у цьому процесі займала «Книга буття українського народу» (рис. 2.1), яка переписувалася вручну та циркулювала серед вузького кола довірених осіб, щоб забезпечити контрольоване, але стабільне поширення концептуальних положень руху.

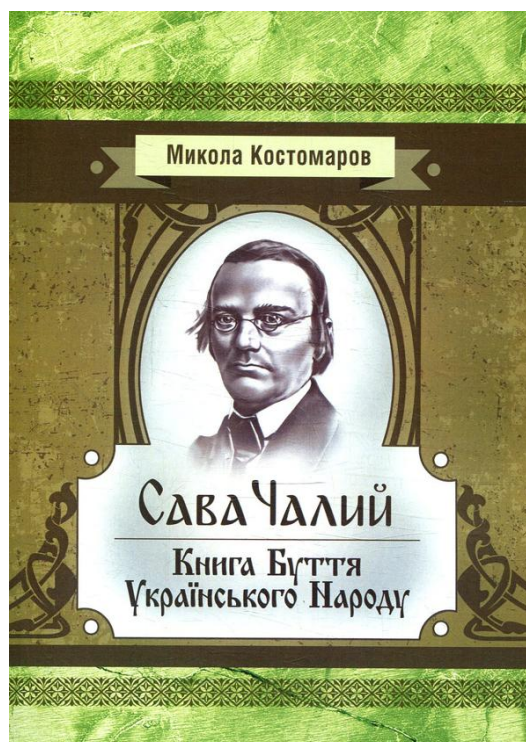
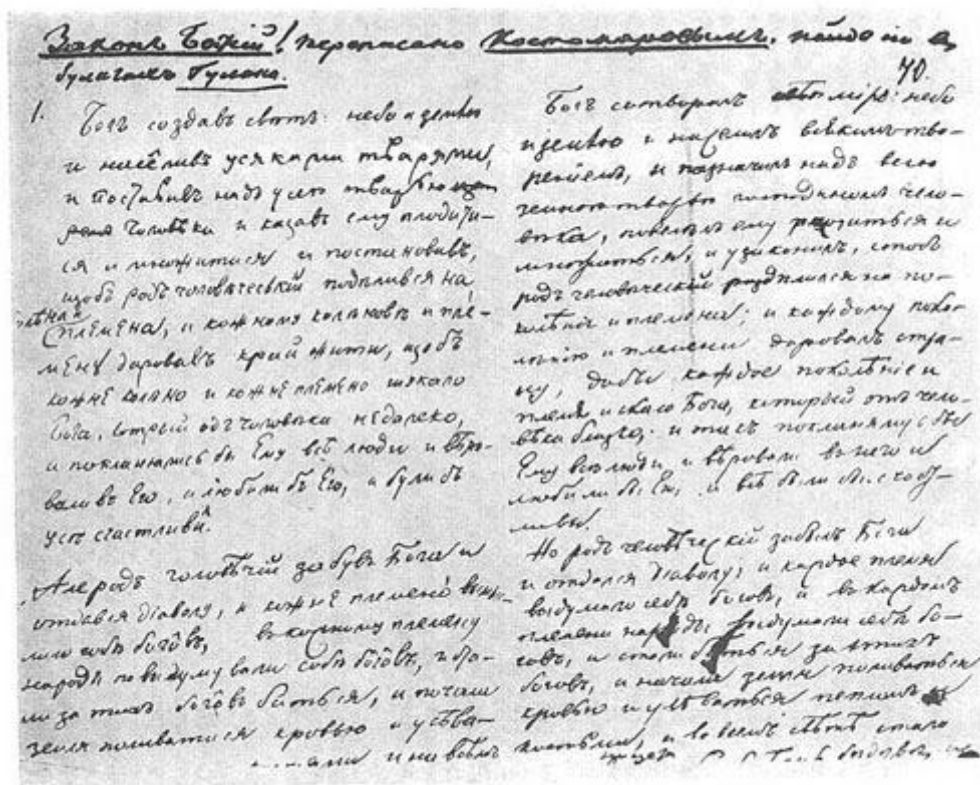

Рис. 2.1 Книга буття українського народу

Паралельно відбувалося поширення «Статуту Слов'янського братства» (рис. 2.2), який функціонував як програмний документ федеративного характеру та формував уявлення про можливість політичного союзу слов'янських народів на засадах рівноправності. Важливим інструментом ідейного впливу виступала творчість Тараса Шевченка, яка у приватних гуртках набувала характеру

політико-філософського коментування історії та сучасності й сформувала емоційно вмотивовану національну свідомість.

«Закон божий». Перша сторінка дев'ятого примірника.

Рис. 2.2 Статут Слов'янського братства

Значну роль відіграла студентська мережа Київського університету, яка забезпечувала горизонтальне поширення ідей серед молоді, формуючи стійке коло симпатиків братства. Усна форма передачі програмних положень використовувалася як засіб конспірації, що дозволяло уникати письмових доказів діяльності та зменшувати ризик викриття з боку поліційного нагляду. Така система комунікації забезпечувала не лише безперервність ідейного обміну, але й підтримання внутрішньої цілісності концепції в умовах підпільного існування організації.

Практики поширення ідей Кирило-Мефодіївського братства сформували перший в українській історії приклад системної політико-інтелектуальної мережі, де письмові тексти, усні комунікації та літературні впливи діяли як єдиний механізм ідейної консолідації. Основним результатом стало поступове формування кола осіб, які почали сприймати українське питання не лише як культурне явище, а як політичну проблему загальнослов'янського масштабу. Це

заклало підґрунтя для подальшого розвитку національного руху, який вийшов за межі суто академічного середовища.

Обмеженість матеріальних ресурсів і постійний тиск з боку імперської адміністрації зумовили використання прихованих каналів комунікації, що водночас підвищувало ефективність ідейного впливу на вузьке, але активне коло учасників. Ключовою особливістю стала відсутність публічних структур, що перетворювало братство на мережеву форму організації, де ключове значення мали довіра та особисті контакти.

Завершальним результатом діяльності братства у сфері поширення програмних ідей стало не лише формування початкових осередків політичної свідомості, але й закладення інтелектуальної традиції, яка поєднувала історичні дослідження, літературний дискурс і політичну програмність. Незважаючи на короткий період існування організації та її подальше розгромлення, вироблені механізми ідейного впливу продемонстрували здатність до самоорганізації українського інтелектуального середовища в умовах обмежень.

У першій половині XIX століття київський освітній простір перебував у стані інтенсивної інтелектуальної трансформації, коли університетські курси поступово виходили за межі офіційно затверджених імперською цензурою програм. Викладання історії в цей період дедалі частіше набувало дослідницького характеру, а не лише репродукції загальноприйнятих схем, що відкривало можливість для переосмислення ролі слов'янських народів у загальноєвропейському контексті. Особливо помітною стала тенденція до акцентування уваги на історії Київської Русі як окремого політичного та культурного феномену, що не зводився до загальноімперських наративів: (табл. 2.2)

Таблиця 2.2

Освітня діяльність братства

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Лекції в Київському університеті	Викладання історії слов'янських народів з акцентом на Україну	Формування альтернативного погляду на історію

Приватні заняття зі студентами	Обговорення політичних і соціальних питань	Поширення ідей рівності та свободи
Дискусії в студентських гуртках	Аналіз кріпосного права та самодержавства	Формування критичного мислення
Пояснення історії України	Використання історичних прикладів Київської Русі	Усвідомлення окремішності українського розвитку
Виховання молоді інтелігенції	Робота з майбутніми викладачами та чиновниками	Створення довготривалого впливу ідей

Джерело: [20]

Освітня діяльність у середовищі київської інтелігенції характеризувалася поєднанням формального навчального процесу з неформальними практиками інтелектуального обговорення. Лекційні курси в університеті, приватні заняття зі студентами та дискусії в гуртках формували багаторівневу систему передачі знань, у якій академічні положення доповнювалися критичними інтерпретаціями соціально-політичних явищ. У таких умовах формувався запит на нове осмислення історії України, де освітній процес став інструментом формування світоглядних орієнтирів молодого покоління.

Результати освітньої роботи проявлялися у поступовій зміні інтелектуальних орієнтацій студентської молоді, яка починала розглядати історичні процеси не лише як набір фактів, а як систему причинно-наслідкових зв'язків. У центрі обговорень перебували питання кріпосного права (рис. 2.3), самодержавної системи управління та соціальної нерівності, щоб сформувати критичне мислення і недовіру до офіційних інтерпретацій історії.

Рис. 2.3 Кріпосне право за часів функціонування Кирило – Мефодіївського братства

Окреме значення мало використання історичних прикладів Київської Русі як аргументативної бази для обґрунтування ідеї окремішності українського історичного розвитку. Такий підхід дозволяв формувати у студентів уявлення про історичну тяглість державницьких традицій, що виходили за межі імперської інтерпретації минулого. Через це освітній процес набував не лише пізнавального, але й ідеологічного виміру, закладаючи основи для формування нової інтелектуальної еліти.

Наступним елементом освітньої діяльності стала цілеспрямована робота з молоддю, яка у перспективі мала зайняти посади у викладацькому середовищі та адміністративному апараті. Такий підхід забезпечував довготривалий ефект впливу, оскільки ідеї, засвоєні на ранньому етапі формування професійного світогляду, зберігалися у подальшій діяльності цих осіб.

Під час своїх зібрань (рис. 2.4), представники братства обговорювали, що освітня діяльність повинна спрямовуватись не на формальне викладання знань, а на формування нового типу мислення, що поєднуватиме історичну обізнаність із критичним аналізом соціально-політичних процесів. Саме через освітні практики відбувалося поступове формування кола осіб, здатних до самостійного інтерпретування історичних явищ та вироблення альтернативних концепцій суспільного розвитку – у такий спосіб було забезпечено розширення інтелектуального простору та створено передумови для подальшої еволюції політичної думки.

Рис. 2.3 Зібрання Кирило-Мефодіївського братства

Ефективність освітнього впливу визначалася також його багатоканальністю, коли лекційні форми поєднувалися з індивідуальними бесідами та колективними обговореннями. Представлена структура дозволяла охоплювати різні рівні сприйняття інформації, адже забезпечувалось як академічне, так і особистісне засвоєння ідей.

У першій половині XIX століття сформувався новий тип історичного мислення, який поєднав академічні дослідження з літературною інтерпретацією історичних процесів. Особливого значення набуло звернення до літописних традицій, фольклорних джерел та порівняльного аналізу історії слов'янських народів. Паралельно відбулась поступова критика домінуючих імперських наративів, що відкриває можливість для формування альтернативного погляду на минуле, у якому український історичний досвід розглядається як самостійна та структурно цілісна система: (табл. 2.3)

Таблиця 2.3

Науково-історична діяльність

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Історичні дослідження М. Костомарова	Аналіз історії Русі та слов'янських народів	Формування нової концепції історії України
Літературні праці П. Куліша	Створення узагальнених історичних текстів	Популяризація української історії
Складання навчальних матеріалів	Підготовка текстів для студентів	Освітня систематизація знань
Критика імперської історіографії	Заперечення офіційної російської інтерпретації	Формування національної історичної школи
Пошук історичних джерел	Використання літописів та фольклору	Розширення джерельної бази

Джерело: [21]

Науково-історична діяльність у межах досліджуваного середовища базувалася на поєднанні індивідуальних досліджень та колективної інтелектуальної роботи, що дозволяло формувати узгоджену концептуальну базу історичних інтерпретацій. Дослідження М. Костомарова (рис. 2.4), присвячені історії Русі та слов'янських народів, стали важливим етапом у переосмисленні історичної ролі України у східноєвропейському просторі.

Рис. 2.4 Микола Костомаров

Паралельно літературні праці П. Куліша (рис. 2.5) виконували функцію популяризації історичних знань, перетворивши складні наукові узагальнення на доступні наративні форми, що теж посприяли їх поширенню серед ширших освічених кіл. Особливого значення набуло створення навчальних матеріалів, які систематизували історичні знання для студентського середовища й сформували перші спроби стандартизації історичної освіти.

Рис. 2.5 Пантелеймон Куліш

Важливим напрямом стала критика імперської історіографії, якою передбачалось системне заперечення офіційних інтерпретацій російської історичної школи щодо ролі українських земель. Такий підхід сформував національну історичну парадигму в якій акцент зміщувався на самотність політичного та культурного розвитку України.

Значну роль у науково-історичній роботі відіграв пошук і систематизація джерел (використання літописів та усної народної традиції як рівноцінних історичних свідчень). У такий спосіб було розширено джерельну базу досліджень, щоб виходити за межі офіційно санкціонованих архівних матеріалів.

У середині ХІХ століття інтелектуальний простір Наддніпрянської України перебував під впливом імперської історіографічної традиції, яка цілеспрямовано формувала уявлення про минуле як про частину єдиного російського історичного процесу. Особливого значення набували методи роботи з історичними джерелами, оскільки саме через їх інтерпретацію відбувалося формування нових підходів до минулого. У науковому середовищі дедалі активніше використовувалися літописи, фольклорні матеріали та етнографічні спостереження, що дозволяло виходити за межі вузько державної історичної оптики. Паралельно розвивалася критика офіційних імперських наративів, які трактували українську історію як похідну від російської. У результаті історичні студії набували не лише академічного, а й виразного світоглядного значення, ставши основою для формування нових інтелектуальних практик у середовищі київської освіченої верстви: (табл. 2.4)

Таблиця 2.4

Організаційна діяльність братства

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Зустрічі у квартирах М. Костомарова	Регулярні неформальні зібрання	Формування ядра організації
Дискусії між членами братства	Обговорення політичної програми	Узгодження ідейних позицій
Координація через особисті контакти	Відсутність формальної структури	Конспіративний характер діяльності

Обмін рукописами	Передача текстів між учасниками	Збереження єдності ідей
Залучення нових учасників	Розширення кола через знайомства	Посилення впливу руху

Джерело: [22]

Основним результатом організаційної діяльності братства стало формування якісно нової концепції історії України, в якій акцент зміщувався на внутрішню логіку розвитку суспільства та його культурну автономність. Дослідницькі підходи М. Костомарова були спрямовані на аналіз історії Русі та слов'янських народів як взаємопов'язаних, але не тотожних процесів, що дозволило відмежувати український історичний досвід від імперських інтерпретацій. П. Куліш, у свою чергу, через літературно-історичні тексти здійснював систематизацію минулого у доступній для широкого кола читачів формі.

Вагомим результатом діяльності стало також розширення джерельної бази історичних досліджень. У процесі роботи активно залучалися літописні матеріали, народні перекази та усна традиція, щоб реконструювати історичні події з урахуванням багатосаровості культурної пам'яті.

Не менш значущим був процес формування критичного ставлення до імперської історіографії, яка системно ігнорувала або спотворювала специфіку українського історичного розвитку. У цьому контексті історичні студії набули функції інтелектуального спротиву, оскільки пропонували альтернативні пояснювальні моделі минулого

Завершальним елементом науково-історичної діяльності стало формування освітніх практик, спрямованих на підготовку нового покоління інтелігенції. Через навчальні матеріали та систематизовані тексти відбувалося закріплення історичних знань у навчальному процесі, що забезпечувало їх довготривалу трансляцію. Тобто, науково-історичний напрям не лише забезпечив переосмислення минулого, а й заклав основи для формування сталого інтелектуального середовища (здатного до самостійної інтерпретації історичного процесу).

В роки діяльності Кирило-Мефодіївського братства, особливого значення набували спроби залучення різних соціальних груп до освітнього процесу, зокрема селянства, яке залишалося найбільш ізольованим від формальної освіти. Просвітницькі практики часто мали обмежений характер, однак саме через них відбувалося первинне ознайомлення населення з базовими поняттями соціальної рівності, громадянської відповідальності та значення освіти як інструменту суспільного розвитку. Паралельно формувалася ідея загальної освіти як довгострокової мети, що передбачала поступове розширення доступу до знань незалежно від соціального походження. У цьому контексті освітні ініціативи набували не лише культурного, а й виразного соціально-трансформаційного характеру: (табл. 2.5)

Таблиця 2.5

Соціально-освітні ініціативи

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Збір коштів на народні школи	Фінансування освітніх проєктів	Підвищення доступності освіти
Просвітницькі ініціативи	Організація навчальних заходів	Поширення грамотності
Робота з селянством (обмежено)	Пояснення ідей свободи	Формування первинної соціальної свідомості
Підтримка недільних шкіл	Розвиток початкової освіти	Освітня активізація населення
Ідея загальної освіти	Просування рівного доступу до знань	Соціальна модернізація

Джерело: [23]

Збір коштів на утримання народних шкіл здійснювався переважно через приватні пожертви представників інтелігенції та заможніших верств, щоб потім підтримувати мінімальне функціонування освітніх закладів у сільських і міських громадах.

Значний внесок у розвиток просвітницької діяльності зробили представники київського інтелектуального середовища, зокрема Микола Костомаров, який у своїх лекціях з історії слов'янських народів наголошував на окремішності українського історичного розвитку, та Пантелеймон Куліш, який через популяризацію історичних текстів формував інтерес до національного

минулого. Їхня діяльність мала не лише навчальний, а й ідейний характер, оскільки сприяла формуванню альтернативного бачення історії.

Окремо потрібно відзначити роль приватних занять і студентських гуртків, у яких відбувалося обговорення соціальних питань, зокрема кріпосного права та механізмів державного управління. У цих колах формувалася критична оцінка існуючого суспільного устрою, що значною мірою впливало на світогляд молоді. Головним елементом була також робота з майбутніми педагогами та чиновниками, серед яких, де поширювалися ідеї Василя Білозерського (рис. 2.6) та Миколи Гулака як організаторів інтелектуальних дискусійних практик, що сприяло довготривалому закріпленню нових освітніх підходів.

Рис. 2.6 Василь Білозерський

Ідея рівного доступу до знань теж активно обговорювалася в інтелігентських колах Києва (найбільше в середовищі, пов'язаному з діяльністю Тараса Шевченка та його оточенні). Тож, соціально-освітні практики цього періоду забезпечили не лише розширення доступу до знань, а й формування нової інтелектуальної традиції, яка визначала подальший розвиток українського суспільства.

Використання історичних джерел (літописів Київської Русі (рис. 2.7) та фольклорних матеріалів) дозволяло створювати альтернативну систему історичних знань, що суперечила офіційній імперській версії. У 1840–1846 роках особливо помітною стала тенденція критичного перегляду російської

історіографії, у межах якої імперська модель трактування українського минулого поступово втрачала монополію.

Рис. 2.7 Літописи Київської Русі

Відбувалося формування кола молодих інтелектуалів, які сприймали історію не як набір фактів, а як простір для політичного й культурного самовизначення. У цьому контексті історичні студії набували чітко вираженого соціального змісту та ставали основою для вироблення нових ідейних орієнтирів: (табл. 2.6)

Таблиця 2.6

Поширення політичної пропаганди та ідейної комунікації

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Підготовка та обговорення прокламації «До братів великоросів і поляків»	Текст створювався з метою пояснення слов'янської єдності на основі рівності, без домінування Російської імперії	Формування політичної альтернативи імперській моделі міжнародних відносин
Звернення «До братів українців»	Орієнтація на пробудження національної самосвідомості українців	Активізація процесу формування української ідентичності
Усне поширення ідей серед освічених кіл	Використання приватних бесід у Києві та Харкові	Створення неформальної мережі прихильників
Пояснення програмних документів братства	Глумачення ідей рівності та християнського гуманізму	Поглиблення ідейного впливу серед молоді
Критика імперської політики через прокламації	Непряме заперечення самодержавства	Формування опозиційного світогляду

Джерела: [24]

Ключову роль у формуванні нової історіографічної традиції відіграв Микола Костомаров, зокрема його праці кінця 1840-х – початку 1850-х років, у яких здійснювався системний перегляд історії Русі з позицій федеративного розвитку слов'янських народів. Його концепція прямо протиставлялася офіційним схемам Миколи Карамзіна та Сергія Соловйова, де український історичний процес розглядався як частина великоросійського. Саме через це в Києві у 1845–1846 роках сформувалося коло молодих дослідників, які орієнтувалися на ідею історичної окремішності України, що відображено в джерелах університетських дискусій того часу.

Пантелеймон Куліш у 1850-х роках розвинув цю традицію через літературно-історичні тексти, зокрема через «Записки о Южной Руси» (рис. 2.8), де здійснював систематизацію етнографічного та історичного матеріалу, поєднавши його з фольклорними джерелами.

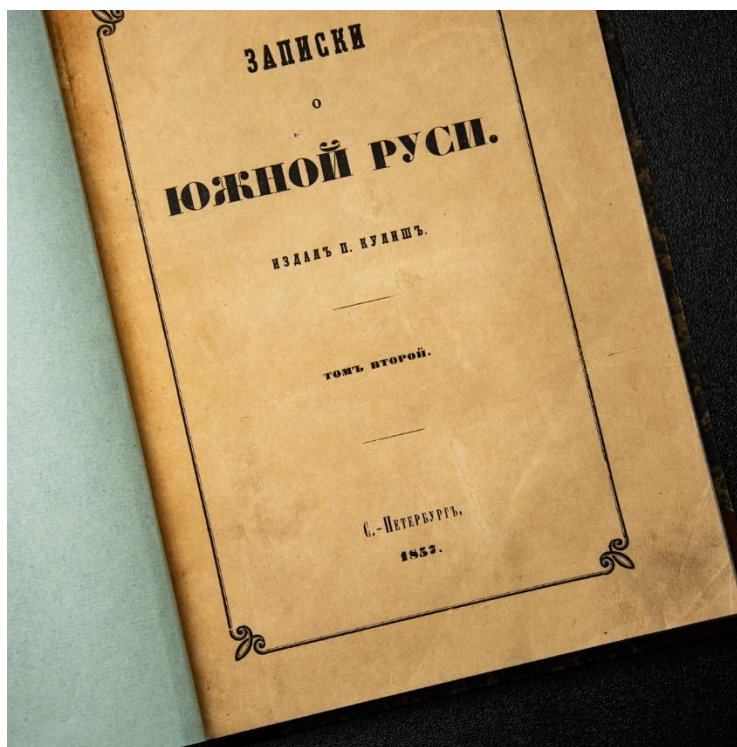

Рис. 2.8 «Записки о Южной Руси»

Його підхід забезпечив популяризацію історичних знань серед ширших освічених верств, що суттєво розширило соціальну базу інтелектуального руху. Паралельно у Київському університеті формувалися навчальні курси з історії

слов'ян, які у 1847–1850 роках використовувалися як альтернативні до імперських підручників.

Критика офіційної російської історіографії, яка посилилася після 1846 року, зокрема у колах київської інтелігенції, сприяла формуванню історичної школи, що базувалася на принципах джерельної перевірки та використання літописів як основного наративного ресурсу. У цей же період відбувалося активне залучення фольклору як історичного джерела, що дозволяло реконструювати соціальні уявлення українського населення про минуле.

У студентському середовищі Києва та частково Харкова активно розвивалися неформальні форми інтелектуальної взаємодії, що охоплювали приватні заняття, семінарські обговорення та гурткові дискусії. У 1845–1847 роках особливої актуальності набули питання соціальної нерівності, кріпосного права та політичної організації Російської імперії. Молоді інтелектуали використовували порівняльно-історичний метод для аналізу різних моделей державного устрою, щоб формувати альтернативні уявлення про можливі шляхи розвитку суспільства: (табл. 2.7)

Таблиця 2.7

Ідеологічно-освітня робота серед студентства та інтелігенції

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Лекції М. Костомарова в Київському університеті	Викладання історії Русі як спільної спадщини слов'ян	Формування нового історичного бачення України
Семінари з історії слов'янських народів	Порівняльний аналіз політичного розвитку	Поява ідеї федеративного устрою
Приватні заняття з молоддю	Обговорення соціальної нерівності	Поширення антикріпосницьких ідей
Дискусії у студентських гуртках	Аналіз політичної системи Російської імперії	Критика самодержавства серед інтелігенції
Пояснення концепції «слов'янської федерації»	Теоретичне обґрунтування рівності народів	Формування політичної альтернативи імперії

Джерело: [25]

У 1846–1847 роках у Києві сформувалося коло студентів і молодих викладачів, які брали участь у семінарах з історії слов'янських народів, де здійснювався порівняльний аналіз політичних систем Польщі, Чехії, Сербії та Росії. Саме в межах цих обговорень поступово виникла ідея федеративного устрою, яка у працях Костомарова набула концептуального оформлення як

«слов'янська федерація». Ключовим елементом цього процесу було також обговорення соціальної нерівності та кріпосного права, що у 1845–1847 роках стало предметом приватних занять з молоддю університетського середовища, сприяючи поширенню антикріпосницьких настроїв.

Дискусійні практики студентських гуртків Києва (у 1846 році) були спрямовані на критичний аналіз політичної системи Російської імперії, де самодержавство розглядалося як основна причина соціальної стагнації. У цей же період формувалася концепція слов'янської федерації як теоретичної альтернативи імперському устрою, яка передбачала рівність народів і децентралізовану політичну структуру. Основним результатом цього інтелектуального процесу стало формування кола молодих діячів, які у подальшому відігравали роль у розвитку української політичної думки другої половини XIX століття.

У науково-літературному середовищі формується тенденція до популяризації історичного знання через доступні наративні форми, що яскраво проявилось у творчості Пантелеймона Куліша (у створенні узагальнених історичних текстів), які поєднували наукову інтерпретацію та художній виклад. Інструментом дослідження минулого став фольклор, який розглядається не лише як етнографічний матеріал, а як повноцінне історичне джерело. Саме в цей період активно розширилась джерельна база історичних студій за рахунок літописів, усних переказів і народної поетичної традиції. Водночас у студентському середовищі Києва та Харкова поширювались дискусійні практики, що охоплюють як соціальні проблеми, так і критику чинного політичного ладу Російської імперії: (табл. 2.8)

Таблиця 2.8

Науково-дослідницька та літературна діяльність братства

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Створення український «Повісті про народ» (П. Куліш)	Систематизація історії України у доступній формі	Перша спроба популярної національної історіографії
Історичні дослідження М. Костомарова	Аналіз Київської Русі та козацтва	Формування концепції окремішності України

Літературна обробка історичних сюжетів	Використання художніх форм викладу	Підвищення впливу історичних ідей
Збір фольклорного матеріалу	Використання народних пісень і переказів	Розширення джерельної бази історії
Критика офіційної російської історіографії	Заперечення імперських трактувань	Формування національної історичної школи

Джерело: [26]

Науково-дослідницька та літературна діяльність української інтелігенції 1840–1850-х років безпосередньо формувала ідейне підґрунтя для організаційного оформлення Кирило-Мефодіївського братства, оскільки саме через історичні студії, університетські лекції та публіцистичні тексти відбувалося поступове консолідування кола осіб із спільними політико-ідеологічними орієнтирами. Центральною фігурою цього процесу став в Микола Костомаров, який у 1846–1847 рр. під час викладання в Київському університеті сформулював концепцію історії Русі як спадщини кількох рівноправних слов'янських народів, чим фактично заклав інтелектуальну основу майбутніх програмних положень братства. Його лекційна діяльність, а також участь у приватних дискусіях зі студентами посилили формування серед київської молоді кола однодумців, яке згодом стало ядром організаційної структури.

Пантелеймон Куліш у 1846 р. через «Повість про український народ» (рис. 2.9) здійснив першу системну спробу популярного викладу історії України як окремого історичного суб'єкта.

Рис. 2.9 Повість про український народ

Поєднання літературної інтерпретації історії з науковими концепціями Костомарова створило єдине ідейне поле, у якому формувалися програмні уявлення про рівність слов'янських народів і необхідність політичного оновлення імперської системи. У цей же період критика офіційної російської історіографії, що здійснювалася як у наукових текстах, так і в усних обговореннях, сприяла консолідації опозиційного світогляду, який згодом був інституціоналізований у межах братства як альтернативна політична модель.

Показовим було те, що саме освітньо-дискусійне середовище Києва 1840-х років стало простором, де ідеї теоретичної рівності народів трансформувалися у програмні положення організації. Обговорення концепції слов'янської федерації, яке відбувалося серед студентства та молодшої інтелігенції, не мало абстрактного характеру, а безпосередньо було спрямоване на пошук політичної альтернативи самодержавній системі. У цьому контексті формування Кирило-Мефодіївського братства представлено не як ізольований акт, а як результат тривалого інтелектуального процесу 1845–1846 рр.

Основною рисою комунікативної практики було функціонування системи персональних контактів, які забезпечували обмін інформацією без письмової фіксації, щоб мінімізувати ризики викриття. У 1846–1847 рр. значна частина стратегічних обговорень відбувалася через усні дискусії, якими охоплено як питання політичного устрою, так і концептуальні засади слов'янської взаємодії. Подібна модель комунікації формувала гнучку, але водночас закриту систему взаємодії, у якій ідейна єдність підтримувалася не інституційними механізмами, а постійним інтелектуальним контактом між учасниками: (табл. 2.9)

Таблиця 2.9

Організаційно-комунікативна діяльність братства

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Зустрічі у квартирах М. Гулака та М. Костомарова	Регулярні закриті обговорення політичних питань	Формування ядра організації
Особисті контакти між членами	Обмін інформацією без письмових структур	Підтримка конспіративності
Координація діяльності через довірених осіб	Передача матеріалів через перевірених учасників	Захист від поліцейного нагляду

Обговорення стратегічних питань	Формування політичної програми	Узгодження ідейної лінії
Залучення нових учасників через знайомства	Розширення мережі прихильників	Посилення впливу руху

Джерела: [26]

Організаційно-комунікативна діяльність 1845–1847 років у київському інтелектуальному середовищі демонструвала високий рівень внутрішньої самоорганізації, що базувався виключно на неформальних механізмах взаємодії. В ці роки Микола Костомаров організовував регулярні зустрічі у власній київській квартирі, де разом із Миколою Гулаком (рис. 2.10) та іншими однодумцями формувалася ідейний каркас майбутньої політичної програми. Саме в цих закритих обговореннях відбувалося первинне узгодження концепції слов'янської федерації та визначення базових принципів рівності народів, що згодом стали програмними положеннями братства.

Рис. 2.10 Микола Гулак

Основним елементом організаційної структури була система особистих контактів, яка функціонувала без будь-якої письмової фіксації рішень. Микола Гулак у 1846–1847 рр. виконував роль координатора, адже забезпечував передачу інформації між окремими учасниками через довірених осіб, щоб мінімізувати ризики політичного переслідування з боку імперської адміністрації після посилення нагляду за Київським навчальним округом. Така модель

комунікації забезпечувала збереження конспіративного характеру діяльності, водночас підтримуючи стабільність ідейного ядра.

Окреме значення мали стратегічні обговорення, у яких брали участь не лише Костомаров і Гулак, а й інші представники київської інтелігенції, залучені через особисті знайомства у 1845–1847 рр. Саме через такі дискусії відбувалося формування цілісної політичної програми, що поєднувала ідеї соціальної рівності, критики самодержавства та концепцію федеративного устрою слов'янських народів. Розширення кола учасників відбувалося поступово, для того щоб уникати зовнішнього контролю та забезпечити внутрішню стабільність організаційної структури.

Практика позаінституційного просвітництва виходила за межі офіційних навчальних закладів і реалізовувалася через приватні ініціативи, неформальні обговорення та підтримку місцевих освітніх осередків. У Києві в 1840–1850-х роках подібні форми діяльності набували поширення серед студентства та викладацького середовища, де активно обговорювалися питання соціальної нерівності, обмеженого доступу селян до знань і необхідності реформування освітньої системи. Поступово було сформовано уявлення про освіту як універсальний механізм вирівнювання суспільних можливостей, що й визначило характер діяльності, відображеної у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Соціально-практична діяльність і просвітництво

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Збір коштів на народні школи	Фінансування навчальних закладів для селян	Підвищення рівня грамотності
Ініціативи щодо відкриття шкіл	Організація навчальних проєктів	Розширення доступу до освіти
Просвітницькі розмови із селянами	Пояснення базових соціальних прав	Формування первинної політичної свідомості
Підтримка ідеї загальної освіти	Обґрунтування необхідності навчання всіх верств	Соціальна модернізація суспільства
Популяризація рівності в освіті	Заперечення станових обмежень	Демократизація освітньої системи

Джерело: [26]

Соціально-практична та просвітницька діяльність, що розгорталася в середині XIX ст., була безпосередньо пов'язана з інтелектуальним середовищем

Київського університету та колом діячів. У період 1846–1847 років саме в університетських лекціях Костомарова історія Русі подавалася як цілісна спадщина східнослов'янських народів, однак із чітким акцентом на окремішність українського історичного розвитку, що фактично руйнувало імперську модель інтерпретації минулого. Паралельно Пантелеймон Куліш (1819–1897) у 1840-х роках здійснив одну з перших спроб систематизації національної історії у доступній формі, щоб сформувану нову модель історичної свідомості.

У студентському середовищі Києва та Харкова в цей період активно функціонували приватні гуртки 1840–1850-х років, де обговорювалися соціальні суперечності, зокрема кріпосницька система та нерівність доступу до освіти. Саме в цих дискусіях поступово формувалася концепція рівності освітніх можливостей, яка пізніше трансформувалася у вимогу загальної початкової освіти. У межах просвітницької діяльності важливе місце займало усне поширення ідей серед освічених кіл, зокрема через приватні зустрічі у Києві.

Істотним результатом цієї діяльності стало формування ранньої моделі критичного ставлення до офіційної російської історіографії, яка в 1840–1860-х роках інтерпретувала історію України як частину імперського наративу. Натомість представники українського інтелектуального руху (Костомаров і Куліш) поступово сформували альтернативну історичну школу, де акцент робився на самобутності політичного та культурного розвитку українського народу.

Характерним явищем доби функціонування Кирило – Мефодіївського братства, стало неофіційне поширення текстів Шевченка серед студентства та молоді інтелігенції, що відбувалося шляхом ручного переписування та обговорення в неформальних колах. У 1843–1850-х роках ці практики набули системного характеру, особливо в Києві, де формувалися осередки інтелектуальної дискусії навколо проблеми соціальної справедливості та національного розвитку. Поетичні образи України як «поневоленої землі»

почали інтерпретуватися як концептуальна модель історичного становища народу, яка в результаті сформувала символічне мислення та новий рівень політичної рефлексії серед освічених верств: (табл. 2.11)

Таблиця 2.11

Ідеологічне використання творчості Тараса Шевченка

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Читання поезії Шевченка у гуртках	Аналіз творів «Кобзаря»	Формування національної емоційної єдності
Використання антикріпосницьких мотивів	Підкреслення соціальної несправедливості	Підсилення антиімперських настроїв
Обговорення образу України у поезії	Інтерпретація України як пригнобленої нації	Формування національного символізму
Поширення текстів серед студентів	Неофіційне копіювання творів	Зростання популярності ідей Шевченка
Ідеологічне тлумачення поезії	Використання як аргументу в політичних дискусіях	Закріплення поета як ідеолога нації

Джерело: [26]

Ідеологічне використання творчості Тараса Шевченка в інтелектуальному середовищі середини XIX ст. набуло системного характеру після виходу другого видання «Кобзаря» у 1844 р. (рис. 2.11), коли його поезія остаточно закріпилася в студентських і гурткових практиках як ключове джерело формування національної свідомості.

Рис. 2.11 Кобзар 2 - видання

У Київському університеті в 1845–1847 роках тексти Шевченка активно обговорювалися в середовищі молоді, пов'язаної з колом Миколи Костомарова,

який використовував окремі поетичні мотиви для пояснення історичної долі України в контексті її підневільного становища. Саме в цей період поезія «Кавказ» (1845) та «Сон» (1844) почала сприйматися як художньо зашифрована критика імперської системи, що формувало стійкі антиімперські настрої серед студентства.

У середовищі харківських та київських гуртків 1840–1850-х років значного поширення набули практики колективного читання «Кобзаря», де особливу увагу приділяли антикріпосницьким мотивам, зокрема образам соціального страждання селянства. У 1847 році, після арешту Шевченка у справі Кирило-Мефодіївського братства, його творчість набула ще більшого символічного значення, перетворившись на маркер політичної опозиційності. У цей час діячі на кшталт Пантелеймона Куліша інтерпретували образ України у поезії як пригноблену історичну суб'єктність, що сприяло формуванню ранніх концепцій національного символізму.

У другій половині 1850-х років, після повернення Шевченка із заслання (1857), його тексти продовжували активно поширюватися серед студентських кіл Петербурга та Києва (через неформальні рукописні копії) що циркулювали поза цензурним контролем. У цей період поезія «І мертвим, і живим...» (1845) та інші твори починають використовуватися як аргументаційна база в інтелектуальних дискусіях щодо соціальної нерівності та майбутнього політичного устрою. Остаточно було сформовано сприйняття Тараса Шевченка не лише як поета, а як ідейного символу нації, чия творчість у 1860-х роках стала одним із ключових чинників консолідації українського інтелектуального руху.

Паралельно з академічними курсами відбувалося активне розширення неформальних каналів комунікації між представниками інтелігенції, зокрема через студентські гуртки та приватні зустрічі у Києві, де обговорювалися питання соціальної нерівності, кріпосницьких відносин та політичного устрою Російської імперії. Саме в цьому середовищі поступово формувалася інтелектуальна база для вироблення альтернативних моделей суспільного

розвитку, включно з ідеєю федеративного устрою слов'янських народів, що спиралася на принцип рівноправності та культурної самобутності кожної нації: (табл. 2.12)

Таблиця 2.12

Політико-теоретичне моделювання майбутнього устрою

Форма діяльності	Зміст реалізації	Результати та значення
Розробка федеративної моделі слов'янських держав	Проект рівноправного союзу народів	Альтернатива імперській централізації
«Начерки Конституції» Г. Андрузького	Ідея поділу на автономні регіони	Формування конституційного мислення
Обговорення скасування самодержавства	Визначення необхідності політичних реформ	Антиавторитарна спрямованість
Пошук моделі рівності народів	Аналіз європейських політичних систем	Орієнтація на демократичні принципи
Формування концепції прав людини	Підкреслення соціальної рівності	Ранній етап правового мислення

Джерело: [26]

Упродовж 1840-х років ідейно-теоретичні пошуки української інтелігенції, у центрі яких перебували Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш та Василь Білозерський, набули системного характеру і поступово вийшли за межі суто академічного дискурсу. Саме у 1845–1847 роках у Києві та частково у Петербурзі сформувався коло діячів, яке розглядало історію Русі як основу для формування окремишньої політичної та культурної традиції українського народу. Лекційні курси Костомарова 1846 року в університеті св. Володимира містили концептуальне трактування Київської Русі як спільного слов'янського спадку, однак із наголосом на рівноправності народів, що суперечило офіційній імперській історіографії Миколи Карамзіна.

Показовим прикладом інтелектуального моделювання майбутнього політичного устрою стали «Начерки Конституції» Георгія Андрузького, створені у 1846–1847 роках, де вперше було запропоновано поділ східноєвропейського простору на автономні регіони із широкими правами самоврядування. Паралельно Пантелеймон Куліш у 1840-х роках, зокрема через працю над «Повістю про український народ», намагався популяризувати історичні знання у доступній формі, формуючи нову модель національної історіографії, орієнтовану не на державний, а на народний наратив. У цей же

період Микола Костомаров у своїх історичних студіях, присвячених козацтву та Русі, заклав концептуальні засади окремішності українського історичного розвитку, що пізніше стало основою для формування національної історичної школи.

Наступним напрямом діяльності було використання літературних форм як інструменту політичної інтерпретації історії. У 1845–1847 роках тексти Куліша та Костомарова активно поширювалися серед студентської молоді Києва та Харкова у рукописних копіях, що свідчить про існування неформальної мережі інтелектуальної комунікації. Поширення антикріпосницьких мотивів у цих текстах посилювало формування критичного ставлення до соціальної нерівності, зокрема серед студентів Київського університету, де вже у 1847 році фіксувалось посилення дискусій щодо необхідності реформування імперської системи управління.

Окреме місце займала ідея слов'янської федерації, яка обговорювалася у 1846–1847 роках як альтернатива централізованій моделі Російської імперії. У цих дискусіях брали участь Микола Костомаров, Георгій Андрузький та Пантелеймон Куліш, які орієнтувалися також на досвід європейських політичних систем середини XIX століття. У результаті поступово сформувалася концепція рівності народів, якою передбачено не ліквідацію національних відмінностей, а їхнє інституційне закріплення у межах федеративного союзу.

Значення розглянутої інтелектуальної діяльності полягає у тому, що у 1840-х роках було закладено основи нового типу політичного мислення, у межах якого історія почала розглядатися як аргумент у дискусії про майбутній суспільний устрій. Костомаров у 1847 році фактично сформулював тезу про необхідність відмови від самодержавної моделі, тоді як Андрузький запропонував конкретні конституційні механізми її заміни. У сукупності ці ідеї стали раннім етапом формування української політичної думки, що поєднувала історичний аналіз, соціальну критику та концепцію прав людини як універсальної цінності.

РОЗДІЛ 3

ЛІКВІДАЦІЯ ТОВАРИСТВА ТА ПОКАРАННЯ ЧЛЕНІВ КИРИЛО-МЕФОДІВСЬКОГО БРАТСТВА

У середині 1840-х років у Києві сформувалася ситуація посиленого адміністративного контролю над будь-якими формами інтелектуальної самоорганізації, що виходили за межі офіційно дозволених наукових та освітніх практик. Університет св. Володимира став одним із центрів концентрації молоді інтелігенції, де поширювалися ідеї соціального оновлення та критичного переосмислення імперського порядку. Саме в цьому середовищі особливої уваги набули приватні розмови та неформальні зібрання, у яких обговорювалися питання політичного устрою, історичного розвитку слов'янських народів та перспектив суспільних реформ. Умови посиленого нагляду з боку поліцейних структур створили атмосферу постійної підозри, у якій будь-яка неформальна комунікація могла бути інтерпретована як політична загроза.

Паралельно в адміністративному апараті Київського навчального округу посилювалася практика залучення внутрішніх інформаторів, що відповідали за контроль над студентським середовищем. У цьому контексті особливого значення набув випадок із появою Олексія Петрова, який перебував у соціально вразливому становищі та був інтегрований у коло спостереження за університетським життям. Його залучення до інформаційного обміну стало одним із ключових чинників формування матеріалів, що згодом були використані адміністративними структурами як доказова база. Передача відомостей через М. Юзефовича до вищих органів влади відобразила характерну для імперської системи модель вертикального реагування на будь-які прояви ідейної автономії в освітньому середовищі: (табл. 3.1)

Ініціювання викриття товариства та роль доносу О. Петрова

Елемент	Зміст
Дата основної події	28 лютого 1847 р. (усний донос), березень 1847 р. (письмовий донос)
Ініціатор викриття	Олексій Петров, студент Київського університету
Посередники передачі інформації	М. Юзефович → генерал-майор Траскін → губернатор Бібіков → III Відділення
Зміст доносу	Виклад ідей товариства, опис «Закону Божого», згадка про каблучку з написом
Значення документа	Формування юридичної підстави для арештів
Ключовий політичний наслідок	Запуск загальнодержавної слідчої операції

Джерело: [27]

Події, пов'язані з ініціюванням викриття товариства у 1847 році, сформували чітко структурований механізм переходу від приватної інформації до державного репресивного процесу. Перші свідчення Олексія Петрова (рис. 3.1), зафіксовані 28 лютого 1847 року, мали усний характер, однак уже в березні того ж року були оформлені у письмовій формі та набули статусу офіційного документа - це засвідчило швидку інституціоналізацію доносної практики, коли особисті спостереження студента були трансформовані в адміністративний матеріал для подальшого використання вищими органами влади.

Рис. 3.1 Олексій Петров

Передача інформації здійснювалася багаторівневою системою контролю: від М. Юзефовича як локального адміністративного посередника до генерал-майора Траскіна, далі до київського губернатора О. Бібікова і безпосередньо до

III Відділення імператорської канцелярії. Така послідовність демонструє чітко вибудовану вертикаль політичного нагляду, характерну для миколаївської адміністративної системи середини XIX століття. У цій структурі кожен рівень виконував функцію фільтрації та посилення значення отриманої інформації, що дозволяло перетворити локальний епізод студентського середовища на справу загальноімперського масштабу.

Зміст доносу О. Петрова включав опис ідейних положень товариства, згадки про рукопис «Закон Божий» та символічні елементи, зокрема каблучку з написом, що виконувала роль ідентифікаційного знака учасників. Саме ці деталі стали основою для формування юридичної конструкції обвинувачення, оскільки дозволяли інтерпретувати діяльність кола як організовану та ідейно вмотивовану. У цьому контексті особливого значення набуло не стільки змістове наповнення документів, скільки сам факт їх існування поза офіційною цензурною системою.

Ключовим наслідком передачі матеріалів стало оперативне рішення про запуск загальнодержавної слідчої процедури, ухвалене у середині березня 1847 року. Саме тоді справа перейшла під контроль III Відділення, що означало включення механізму політичної поліції імперії. Дане рішення стало відправною точкою для масштабної операції з арештів, які охопили Київ, Санкт-Петербург, Варшаву та інші адміністративні центри. Таким чином, одиничний донос перетворився на системний інструмент державного втручання, що визначив подальший розвиток подій та ліквідацію мережі учасників.

Напруження ситуації посилювалося у березні 1847 року, коли система агентурного спостереження вперше зафіксувала сукупність даних, достатніх для запуску централізованої слідчої процедури. Саме поява свідчень, зібраних через студентське середовище та переданих до адміністративних інстанцій Києва і Санкт-Петербурга, створила передумови для формування справи загальноімперського рівня. Важливу роль у цьому процесі відіграла ієрархія бюрократичної передачі інформації - від університетських чиновників до

губернаторської влади та далі до III Відділення, що забезпечило швидку формалізацію підозри та перехід до оперативних дій: (табл. 3.2)

Таблиця 3.2

Початкова хвиля арештів учасників Кирило – Мефодіївського братства
(березень 1847 р.)

Дата	Особи, що заарештовані	Місце арешту	Особливості операції
17 березня 1847	М. Гулак	Санкт-Петербург	Вилучення каблучки та рукопису «Закон Божий»
20 березня 1847	М. Костомаров	Київ	Самостійне пред'явлення символіки братства
березень 1847	О. Навроцький	Київ → переправа	Затримання під час пересування
березень 1847	О. Маркович	Полтавщина → Київ	Примусове доставлення

Джерело: [28]

Перші арешти, здійснені у середині березня 1847 року, охопили ключових фігурантів справи, серед яких Микола Гулак був затриманий 17 березня у Санкт-Петербурзі з конфіскацією каблучки та рукопису «Закон Божий», що мав доказове значення для слідства. 20 березня у Києві був заарештований Микола Костомаров, який самостійно пред'явив символічні предмети, пов'язані з колом спілкування, що було інтерпретовано слідством як підтвердження причетності. У той самий період Олександр Навроцький був затриманий під час пересування між Києвом і переправою, що свідчить про розширення оперативного контролю за мобільністю підозрюваних. Олексій Маркович був примусово доставлений із Полтавщини до Києва, що демонструє міжрегіональний характер операції та залучення губернських адміністрацій до виконання розпоряджень центральної влади.

У результаті березневої хвилі арештів 1847 року було сформовано первинну доказову базу, на основі якої III Відділення розпочало системне слідство у справі. Подальші допити, вилучення рукописів і аналіз листування дозволили вибудувати конструкцію обвинувачення, яке трактувало інтелектуальні дискусії як політичну загрозу. Водночас саме ці події визначили подальшу траєкторію покарань: частина затриманих отримала тривалі терміни

ув'язнення або адміністративне заслання, тоді як окремі фігури, зокрема Тарас Шевченко, були піддані найбільш суворим санкціям із забороною творчої діяльності та направленням до військової служби в Оренбурзький корпус. Сукупність цих заходів засвідчила, що імперська влада розглядала березневі арешти не як ізольовану акцію, а як початок системного придушення інтелектуальних осередків, здатних формувати альтернативні політичні концепції.

У квітні 1847 року процес слідчих дій у Києві та Петербурзі перейшов у фазу системного розширення, коли попередньо зібрані свідчення були використані для одночасного арешту осіб, які перебували у різних регіонах імперії. Особливістю цього етапу стало поєднання локальних затримань у Києві з оперативними заходами у віддалених адміністративних центрах, що свідчило про централізований характер координації дій III Відділення. Після первинного формування справи в березні 1847 року слідство перейшло до встановлення повного кола контактів підозрюваних, що включало вилучення рукописів, листування та особистих матеріалів, які могли містити ознаки політично небезпечних ідей. Університетське середовище Києва та освітні осередки інших міст імперії були поставлені під посиленій нагляд, а переміщення окремих осіб за межі регіону розглядалося як потенційний фактор ризику: (табл. 3.3)

Таблиця 3.3

Розширення арештів та ліквідація мережі

Дата	Особи	Локація	Характер арешту
квітень 1847	Т. Шевченко	Київ	Конфіскація рукописів і малюнків
квітень 1847	Г. Андрузький	Київ	Нічний арешт
квітень 1847	І. Посяда	Київ	Одночасно з Андрузьким
квітень 1847	В. Білозерський	Варшава	Арешт під час поїздки за кордон

Джерело: [28]

Розширення арештів у квітні 1847 року стало завершальним етапом оперативної фази ліквідації інтелектуального середовища, яке перебувало під слідством з березня того ж року. 17 квітня 1847 року у Києві було заарештовано Тараса Шевченка, під час якого особливу увагу слідчі органи приділили конфіскації рукописів і графічних матеріалів, що розглядалися як самостійний

доказ його причетності до кола підозрюваних. Вилучення творчих матеріалів мало не лише слідчий, але й репресивно-профілактичний характер, оскільки фактично блокувало подальшу літературну та художню діяльність митця в межах імперії.

У той самий період у Києві було затримано Григорія Андрузького та Івана Посяду, арешти яких відбулися в межах однієї оперативної хвилі, що свідчить про синхронізований характер дій жандармських підрозділів. Особливістю цих затримань було їх здійснення у нічний час, що відповідало практиці запобігання можливому знищенню документів або втечі підозрюваних. Одночасність арештів Андрузького та Посяди вказувало на наявність заздалегідь підготовлених списків осіб, які підлягали негайному затриманню після отримання підтверджувальних свідчень у центральних органах слідства.

Окремим напрямом операції став арешт Василя Білозерського у Варшаві у квітні 1847 року, що відбувся під час його спроби виїзду за межі імперії. Затримання поза Києвом демонструвало розширення географії слідчих дій та контроль за міжміськими переміщеннями осіб, які перебували під підозрою.

У результаті квітневої хвилі 1847 року було остаточно демонтовано коло інтелектуальних контактів, які перебували під слідчим наглядом з березня того ж року. Арешт Тараса Шевченка, Григорія Андрузького, Івана Посяди та Василя Білозерського означав завершення ключового етапу операції, спрямованої на ізоляцію осіб, що формували альтернативні політичні уявлення в університетському середовищі Києва та за його межами. Подальші слідчі дії вже не мали характеру пошуку нових учасників, а були зосереджені на систематизації вилучених матеріалів та формуванні остаточно обвинувальних висновків, які визначили подальші адміністративні та кримінальні санкції щодо всіх фігурантів справи.

У період березня–травня 1847 року слідчий процес у справі київського інтелектуального середовища набув завершеної форми централізованої імперської операції, що координувалася через III Відділення канцелярії імператора. Після первинного етапу арештів і вилучення матеріалів система

слідства перейшла до аналітичної фази, у межах якої зібрані свідчення, рукописи та особисті записи були інтегровані в єдину справу загальноімперського рівня. Особливістю цього етапу стало безпосереднє втручання монарха у хід розслідування, що забезпечувало не лише адміністративний контроль, але й політичне визначення інтерпретації подій: (табл. 3.4)

Таблиця 3.4

Слідчий процес III Відділення (березень–травень 1847)

Параметр	Зміст
Період слідства	18 березня – 30 травня 1847 р.
Керівний орган	III Відділення канцелярії імператора
Контроль	Особистий нагляд Миколи I
Керівник операції	Граф О. Орлов
Основна оцінка справи	«Україно-слов'янське товариство»
Висновок слідства	Відсутність структурованої організації

Джерело: [26]

Слідчий процес, що тривав з 18 березня до 30 травня 1847 року, перебував під безпосереднім контролем III Відділення канцелярії імператора, яке виконувало функції головного координаційного центру політичного нагляду в Російській імперії. Керівництво операцією здійснював граф Олексій Орлов, який доповідав результати безпосередньо Миколі I, що забезпечувало персоналізований рівень управління розслідуванням. Така модель контролю підкреслила високий рівень централізації державного апарату, у якому навіть деталі слідчої справи розглядалися на найвищому політичному рівні.

У ході розслідування було здійснено комплексний аналіз вилучених матеріалів, допитів та агентурних свідчень, що дозволило сформулювати офіційну версію подій. Первинна кваліфікація справи як потенційної «змови» поступово була переглянута у бік більш обмеженого трактування, що зменшувало масштаби інкримінованої діяльності. У результаті слідство дійшло висновку про відсутність структурованої організації з чіткою ієрархією та сталими механізмами управління, що принципово вплинуло на юридичну оцінку справи. Таким чином, замість класичної політичної організації було зафіксовано радше

сукупність інтелектуальних контактів і дискусій, які не мали стабільної інституційної форми.

У 1847 році ключовим наслідком слідчого процесу стало офіційне закріплення справи під назвою «Україно-слов'янське товариство», що відображало адміністративну спробу узагальнення різних елементів матеріалів у єдину конструкцію. Водночас остаточний висновок слідства, затверджений наприкінці травня 1847 року, констатував відсутність організаційної цілісності та координаційної структури серед підозрюваних осіб. Дане рішення дозволило імперській адміністрації одночасно зберегти політичний контроль над ситуацією і уникнути офіційного визнання масштабної політичної організації.

Завершення слідства у травні 1847 року означало перехід від оперативного-слідчого етапу до етапу адміністративних рішень щодо покарання та заслання фігурантів. Водночас сформована у ході процесу правова оцінка стала основою для подальших репресивних заходів, які були диференційовані залежно від ступеня участі кожного з учасників.

У другій половині 1847 року імперська адміністрація перейшла до системного етапу обмеження українського друкованого слова, який мав на меті не лише вилучення окремих текстів, а й повне блокування циркуляції ідей, що асоціювалися з формуванням нової історичної пам'яті та інтерпретації минулого. Особливого значення набули художні та публіцистичні тексти, у яких українська історія подавалася як самостійний культурний процес, а не як периферійний елемент загальноімперського наративу. Саме тому увага цензурних структур була зосереджена на виданнях 1840-х років, що вже встигли отримати поширення в освіченому середовищі Києва, Санкт-Петербурга та інших адміністративних центрів. В умовах посилення контролю з боку III Відділення канцелярії імператора, будь-які тексти з елементами історичної інтерпретації українського минулого розглядалися як потенційно небезпечні для ідеологічної стабільності імперії: (табл. 3.5)

Вилучення та заборона літератури

Дата	Документи/твори	Автори	Рішення влади
кінець травня 1847	«Кобзар»	Т. Шевченко	Заборона, вилучення з продажу
1847	«Повість про український народ»	П. Куліш	Конфіскація
1847	«Україна»	П. Куліш	Заборона
1847	«Михайло Чернишенко»	П. Куліш	Заборона
1847	«Українські балади»	М. Костомаров	Конфіскація
1847	«Гілка»	М. Костомаров	Заборона

Джерело: [29]

Упродовж 1847 року імперська цензурна система здійснила комплексну операцію з вилучення та заборони ключових українських літературних видань, яка була спрямована насамперед проти текстів Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша та Миколи Костомарова. У травні 1847 року «Кобзар» Тараса Шевченка був офіційно вилучений із продажу та заборонений до подальшого розповсюдження, що фактично означало блокування найвпливовішого поетичного корпусу української літератури середини XIX століття. Одночасно було конфісковано та заборонено низку історико-публіцистичних і художніх текстів Пантелеймона Куліша, зокрема «Повість про український народ», «Україна» та «Михайло Чернишенко», які формували нову модель історичного осмислення українського минулого у 1845–1847 роках.

Окремий блок обмежень стосувався праць Миколи Костомарова, серед яких «Українські балади» та поетичний твір «Гілка», що були вилучені як такі, що містили елементи історичної романтизації та символічного осмислення української культури. Рішення про заборону цих видань у 1847 році приймалося в умовах посиленого контролю III Відділення канцелярії імператора під безпосереднім наглядом Миколи I, що забезпечувало централізований характер цензурних дій. У практичному вимірі це означало не лише припинення продажу конкретних книг, але й формування прецеденту повного вилучення вже надрукованих текстів із культурного обігу імперії.

Остаточний результат цих заходів у 1847 році полягав у різкому звуженні простору української літературної комунікації, оскільки одночасно були обмежені як поетичні, так і історико-публіцистичні тексти провідних авторів. Через це виникла ситуація, за якої українська інтелектуальна традиція була штучно витіснена у приватну сферу рукописного поширення, що суттєво зменшило її вплив на освітні та видавничі процеси другої половини 1840-х років.

У 1847 році імперська адміністративно-силова система перейшла до етапу персоналізованого покарання учасників слідчої справи, що передбачав диференційоване застосування репресивних заходів залежно від рівня залученості та інтерпретації слідством ролі кожної особи. У межах діяльності III Відділення канцелярії імператора було сформовано практику, за якої ізоляція відбувалася не лише у формі тюремного ув'язнення, але й через тривалі адміністративні висилки з постійним наглядом поліцейних структур: (табл. 3.6)

Таблиця 3.6

Персональні покарання членів товариства

Особа	Вид покарання	Термін	Умови
М. Гулак	Ув'язнення у фортеці	3 роки	Шліссельбурзька фортеця
М. Костомаров	Висилка	1 рік ув'язнення	Після - адміністративний нагляд
О. Навроцький	Тюремне ув'язнення	6 місяців	В'ятська тюрма
О. Білозерський	Висилка	без права повернення	Під наглядом поліції
О. Маркович	Висилка	без визначеного строку	Провінційний нагляд
Г. Андрузький	Висилка	адміністративна	Обмеження пересування
І. Посяда	Висилка	адміністративна	Контроль поліції

Джерело: [26]

Система персональних покарань була реалізована як багаторівневий механізм державного впливу, що охоплював як тривалі тюремні терміни, так і адміністративні висилки з різним ступенем обмежень. Микола Гулак у 1847 році був засуджений до трирічного ув'язнення у Шліссельбурзькій фортеці, що означало найжорсткішу форму ізоляції серед усіх фігурантів справи та повне вилучення з інтелектуального середовища імперії. Миколу Костомарова у 1847

році було засуджено до річного ув'язнення з подальшим встановленням адміністративного нагляду й фактично продовжувало контроль над його діяльністю після формального завершення тюремного терміну.

Олександр Навроцький у 1847 році отримав шість місяців ув'язнення у В'ятській тюрмі, що поєднувалося з подальшим обмеженням його пересування в межах імперських територій. Василь Білозерський був у 1847 році підданий висилці без права повернення з постійним поліцейним контролем, що виключало його участь у будь-яких публічних або освітніх процесах. Олександр Маркович опинився під режимом безстрокової висилки з провінційним наглядом, що означало тривале перебування поза центрами культурного життя імперії без визначеного терміну повернення.

Григорій Андрузький та Іван Посяда у 1847 році були піддані адміністративним формам висилки з обмеженням пересування та постійним поліцейним контролем, що забезпечувало їх ізоляцію без застосування довгострокового тюремного ув'язнення. Узагальнено, упродовж 1847 року сформувалася репресивна модель, в якій поєднувалися форми фортецьного ув'язнення, регіональної ізоляції та адміністративного нагляду, що дозволяло імперській владі одночасно нейтралізувати інтелектуальний вплив окремих осіб і запобігати їх повторній участі у публічному житті. Перелічена система покарань закріпила принцип індивідуалізованої відповідальності, що визначав подальшу практику політичного контролю над освіченими верствами у другій половині XIX століття.

Варто наголосити, що в ході слідчих дій у березні–травні 1847 року діяльність Тараса Шевченка була розглянута в контексті загальної справи, яку адміністративні структури визначали як комплексний прояв ідейної нелояльності. Особливе значення надавалося вилученим рукописам і художнім роботам, які трактувалися як доказовий матеріал, що формував уявлення про системність ідейних позицій автора. Процес розслідування відбувався під безпосереднім контролем вищого політичного керівництва, що визначило виняткову жорсткість подальших рішень. У цьому контексті справа Шевченка

стала прикладом індивідуалізованого, але максимально централізованого підходу до оцінки творчої діяльності, яка була прирівняна до політичного виклику: (табл. 3.7)

Таблиця 3.7

Найсуворіше покарання Т. Шевченка

Параметр	Зміст
Рішення імператора	Особистий наказ Миколи I
Вид покарання	Військова служба в Окремому Оренбурзькому корпусі
Термін	10 років
Додаткові обмеження	Заборона писати і малювати
Формулювання слідства	«Один із найважливіших злочинців»
Особливість справи	Відсутність доказів формального членства

Джерело: [26]

Рішення у справі Тараса Шевченка було ухвалене на рівні особистого імператорського розпорядження Миколи I підкреслиловинятковий характер розгляду його постаті в системі державної безпеки. У 1847 році йому було визначено покарання у формі військової служби в Окремому Оренбурзькому корпусі строком на десять років, що фактично означало тривалу ізоляцію від культурного середовища та контрольоване переміщення в умовах військової дисципліни. Додатковим елементом обмежень стала пряма заборона писати та малювати, що в умовах його творчої діяльності мало характер повного припинення професійної реалізації. Формулювання слідства, в якому Шевченко був охарактеризований як «один із найважливіших злочинців», відображало не юридичну, а політико-оціночну логіку кваліфікації справи.

Особливістю процесу стало те, що під час слідства, яке координувалося III Відділенням під керівництвом графа О. Орлова у період з 18 березня до 30 травня 1847 року, не було встановлено доказів формального членства Шевченка в будь-якій організаційній структурі. Попри це, вилучені під час арешту матеріали (рукописи та малюнки, конфісковані у Києві) були використані як підстава для розширеного тлумачення його діяльності. Саме ця відсутність формалізованих доказів парадоксально не зменшила, а підсилила репресивний характер рішення, оскільки оцінка ризику базувалася на інтерпретації творчості як цілісної ідейної системи. У результаті справа 1847 року щодо Тараса

Шевченка стала прикладом практики, в якій художня діяльність була прирівняна до політично значущого явища, а адміністративне покарання набуло максимальної суворості незалежно від юридичної доказовості.

Після завершення слідчих і каральних заходів середини 1840-х років імперська адміністрація перейшла до етапу системного закріплення результатів розслідування через комплекс інформаційних, цензурних і політико-адміністративних механізмів. Особлива увага приділялася не лише фізичному усуненню осередків інтелектуальної активності, а й контролю над інтерпретацією подій у публічному просторі. У 1847–1848 роках було сформовано практику цілеспрямованого замовчування реального змісту слідчої справи, що дозволяло уникнути її політичної артикуляції в суспільстві. Водночас офіційні структури активно впроваджували альтернативні пояснювальні моделі, які мали нейтралізувати можливі асоціації між вилученими текстами, їхніми авторами та ідеологічними ризиками, що їм приписувалися: (табл. 3.8)

Таблиця 3.8

Адміністративні наслідки та контроль після ліквідації

Напрямок	Зміст реалізації	Результат
Інформаційна політика	Замовчування реального характеру справи	Контроль суспільного сприйняття
Офіційна інтерпретація	«Лояльне слов'янське об'єднання»	Заміщення реальної ідеології
Цензурна політика	Заборона творів братчиків	Вилучення з культурного обігу
Політична тактика	Уникнення масових репресій	Недопущення соціального вибуху
Територіальний контроль	Посилення нагляду в Україні	Послаблення інтелектуального середовища

Джерело: [30]

Адміністративні наслідки подій 1847 року щодо Тараса Шевченка та пов'язаного з ним кола інтелектуальних діячів були реалізовані через комплекс взаємопов'язаних державних інструментів, спрямованих на довготривале блокування поширення їхніх текстів і мінімізацію впливу на культурне середовище. У 1847 році було запроваджено практику інформаційного замовчування реального характеру справи, що дозволило імперській адміністрації контролювати суспільне сприйняття подій та уникати їх

політичної інтерпретації. Паралельно офіційна риторика заміщувала зміст вилучених матеріалів узагальненими формулами на кшталт «лояльного слов'янського об'єднання», що у 1847–1848 роках виконувало функцію нейтралізації ідеологічного навантаження реальних текстів і рукописів.

У цей самий період цензурні органи здійснили повне вилучення творів Тараса Шевченка з офіційного та приватного обігу, зокрема після заборони «Кобзаря» наприкінці травня 1847 року, що супроводжувалося конфіскацією та блокуванням його поширення. Одночасно було впроваджено диференційовану політику щодо інших авторів, пов'язаних із українським інтелектуальним середовищем: твори П. Куліша («Повість про український народ», «Україна», «Михайло Чернишенко») та М. Костомарова («Українські балади», «Гілка») були піддані забороні або конфіскації протягом 1847 року, що свідчило про системність цензурного підходу. Водночас державна тактика уникнення масових репресій, реалізована у 1847–1848 роках, була спрямована на запобігання соціальному вибуху шляхом індивідуалізованих покарань і адміністративного розпорошення впливових осіб.

Окремим напрямом стала політика територіального контролю, яка передбачала посилення нагляду в українських регіонах і поступове послаблення інтелектуального середовища через обмеження комунікаційних і видавничих можливостей. У 1847–1848 роках це проявилось у розширенні поліцейського контролю, ускладненні пересування та системному моніторингу творчої діяльності осіб, пов'язаних із справою Шевченка. У сукупності зазначені заходи сформували багаторівневу модель адміністративного стримування, в якій поєднувалися цензура, інформаційна ізоляція та територіальний нагляд, що забезпечувало довготривалу нейтралізацію інтелектуального впливу без прямого масового репресивного сценарію.

ВИСНОВКИ

У процесі виконання кваліфікаційної роботи було комплексно досліджено Кирило-Мефодіївське братство як інтелектуально-політичне явище середини XIX століття, розглянуто його витoki, програмні засади, форми діяльності та механізми припинення існування з подальшими адміністративно-репресивними наслідками для учасників. Проведене дослідження дозволило встановити, що формування кола діячів, які згодом опинилися в центрі слідчої справи 1847 року, відбувалося в умовах активізації гуманітарних студій у Київському університетському середовищі у 1840–1845 роках, коли посилювався інтерес до історії слов'янських народів, питань національної ідентичності та суспільного устрою. Саме в цей період відбувається інтенсивне інтелектуальне спілкування між Миколою Костомаровим, Тарасом Шевченком, Василем Білозерським, Миколою Гулаком та іншими діячами, що сприяло виробленню спільного кола ідей, які згодом були оформлені у вигляді програмних текстів - насамперед «Книги буття українського народу» та «Статуту слов'янського товариства». Встановлено, що перелічені документи поєднували релігійно-моральні концепти з політико-філософськими ідеями федеративного устрою слов'янського світу, що відображало прагнення до переосмислення історичного розвитку народів Східної Європи в контексті ширших цивілізаційних процесів.

У межах другого розділу було детально проаналізовано форми та методи діяльності учасників братського кола у 1845–1847 роках. Доведено, що діяльність не мала ознак формалізованої організаційної структури, а реалізовувалася через неофіційні інтелектуальні практики, зокрема приватні зібрання, обговорення історичних, філософських та політичних проблем, створення рукописних текстів, літературних і публіцистичних творів, а також через поширення ідей у вузькому колі довірених осіб. Особливу роль у цьому процесі відіграв Тарас Шевченко, творчість якого у 1843–1847 роках набула виразного соціально-критичного характеру, що було зафіксовано пізніше під час слідства як один із ключових елементів доказової бази. Водночас встановлено,

що відсутність чіткої ієрархії, статутної дисципліни та стабільного членства свідчила про інтелектуальний, а не організаційно-політичний характер взаємодії, що суттєво відрізняло це явище від традиційних політичних структур того часу.

Третій розділ було акцентовано на аналізі процесу ліквідації товариства та визначенню характеру покарань його учасників. Установлено, що ключовим етапом стали події березня–травня 1847 року, коли під керівництвом III Відділення імператорської канцелярії та графа О. Орлова було здійснено скоординовану операцію арештів у Києві, Санкт-Петербурзі та інших адміністративних центрах імперії. Процес перебував під особистим контролем Миколи I, що надало справі статусу політично значущої. У ході слідства, яке тривало з 18 березня до 30 травня 1847 року, було встановлено відсутність структурованої організації, однак попри це справа отримала розширену політичну інтерпретацію, що визначило суворість подальших рішень. Тарас Шевченко був засуджений до десяти років військової служби в Окремому Оренбурзькому корпусі із заборонаю писати та малювати, Микола Костомаров - до ув'язнення з подальшим адміністративним наглядом, Михайло Гулак - до трирічного ув'язнення у фортеці, а інші учасники отримали різні форми висилки та поліцейського контролю. Таким чином, ліквідація мала характер не лише слідчого завершення справи, а й довготривалої адміністративної ізоляції інтелектуального середовища.

Загалом у результаті дослідження встановлено, що Кирило-Мефодіївське братство слід розглядати як неформальне інтелектуальне об'єднання, яке не мало сталої організаційної структури, але було інтерпретоване імперською владою як потенційний осередок ідеологічної загрози. У ході аналізу джерельної бази зафіксовано, що ключовим чинником репресивного втручання стали не фактичні організаційні дії, а зміст ідейних текстів, які трактувалися як політично значущі. Події 1847 року продемонстрували механізм трансформації інтелектуальної дискусії в об'єкт державного слідства, де вирішальне значення мала не доказова, а інтерпретаційна складова.

Окремо зауважено, що програмні документи та творчі тексти учасників формувалися в умовах відсутності політичної легітимності для публічного обговорення суспільних реформ, що зумовлювало їхній закритий характер та обмежене коло поширення. Водночас саме ця закритість стала підставою для подальшого слідчого тлумачення як «організованої діяльності», що не відповідало фактичній структурі взаємодії. Аналіз показав, що адміністративна реакція 1847 року виявила тенденцію до розширеного трактування інтелектуальних ініціатив як потенційно політичних загроз, що призвело до формування прецеденту жорсткого контролю над гуманітарним середовищем.

У підсумку дослідження доведено, що значення розглянутого явища полягає не лише у його історичному контексті середини ХІХ століття, а й у впливі на подальший розвиток української суспільно-політичної думки, оскільки події 1847 року стали одним із перших прикладів масштабного застосування адміністративних механізмів щодо інтелектуальних об'єднань у межах імперської системи управління.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Російська імперія наприкінці XIX - на початку XX ст. URL: https://geomap.com.ua/uk-wh9/1239.html#google_vignette
2. Сабадаш Ю.С. Сучасна культурологія: постмодернізм у логіці розвитку української гуманістики: монографія. Київ. 2021. 432 с.
3. Карліна О., Хлібовська Г. Листопадове (польське) повстання 1830–1831 років в українській історіографії. *Літопис Волині*. 2021. Вип. № 24. С., 151-158.
4. Фукуяма Ф. Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації і демократії: підруч. Київ. 2019. 608 с.
5. Правління Наполеона Бонапарта. Наполеонівські війни. URL: https://uahistory.co/pidruchniki/reent-2017-world-history-9-class/2.php#google_vignette
6. Варварцев М.М. Захід та слов'янство у політичній спадщині Джузеппе Мадзіні. Український історичний журнал. 2004. С. 46 – 60
7. Книга «Історія Русів». URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Історія_Русів
8. Освіта в українських містах XIX – початку XX століть: як це робила імперія. URL: <https://argumentua.com/stati/osv-ta-v-ukra-nskikh-m-stakh-kh-kh-pochatku-khkh-stol-t-yak-tse-robila-mper-ya>
9. Бакіров В.С. Харківський національний університет імені В.Каразіна: енциклопедія історії України: Т. 10. 2013. 688 с.
10. Варич А.О., Дьяченко В.С., Савич А.В. Утворення та діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. С. 47 – 48. URL: <https://repository.kpi.kharkov.ua/server/api/core/bitstreams/9ab0a7f5-5be5-4a87-8fcf-a1ff930e2c36/content>
11. Теорія офіційної народності. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Теорія_офіційної_народності

12. Довжук І.В. Українське національне відродження в 1840–1850-х роках. *Політичні студії*. 2020. С. 110 – 122
13. Луняк Є.М. Кирило-Мефодіївське товариство: дослідження припиняти рано. *Література та культура Полісся*. 2005. Вип. № 28. С. 77 – 81
14. Українські землі під владою Російської та Австрійської імперій (кінець XVIII - початок XX ст.). URL: https://uahistory.co/book/ukrzno/71.php#google_vignette
15. Бігун О. Християнський месіанізм: Тарас Шевченко і Кирило-Мефодіївське братство. *Літературознавчі студії*. 2014. С. 9 – 16
16. Казьмирчук Г., Казьмирчук М. Актуальні питання історіографії Кирило-Мефодіївського братства наприкінці 90-х років XX с. *Історія*. 2013. С. 22 – 25
17. Програмні документи Кирило-Мефодіївського братства. URL: https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-9-class-2017-sorochinska/6.php#google_vignette
18. Курило Т.В., Мицак А.П. Еволюція ідеї громадянського суспільства у працях членів Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1847). С. 155 – 163. URL: <https://law.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/02/Kul-chyts-kyy-1.pdf#page=155>
19. Кирило-Мефодіївське товариство та його політична платформа. URL: <http://www.korekta-vvk.com/kocno/ist-ukr-2kurs/kyrylo-mefod-tov-2>
20. Жуковська Л. Релігійно-просвітницька і благодійна діяльність Кирило-Мефодіївського братства в Острозі (1865-1930 рр.). *Острозький краєзнавчий збірник*. С. 118 – 123. URL: <https://eprints.oa.edu.ua/id/eprint/2572/1/Ludmyla%20Zhykovska.pdf>
21. Юрчук Л.В. Науково-історична спадщина м.і. костомарова у контексті формування національної свідомості здобувачів вищої освіти. *Людина і суспільство: економічний та соціокультурний розвиток*. 2023. С. 112 – 114
22. Сажок О.В. Бібліотечна діяльність Острозького Кирило-Мефодіївського церковного братства у 1865 –1929 рр. С. 80 – 91. URL:

https://web.archive.org/web/20171202051222id_/http://history-pages.kpi.ua/wp-content/uploads/2015/09/33_9_Sajok.pdf

23. Освітня програма Кирило–Мефодіївського товариства та діяльність його членів. URL: <https://istorpedagoglpk.blogspot.com/2014/12/61.html>

24. Гедін М.С. Викриття лицемірства слов'янофілів в історіософії Тараса Шевченка. С. 32 – 45. URL: <http://visnyk-history.knlu.edu.ua/article/view/331782/333171>

25. Ляшок Я.О. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 60-річчя утворення кафедри філософії й 80-ти річчя утворення кафедри історії і права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»): матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Покровськ, ДонНТУ, 19–20 квітня 2018 року). Покровськ: ДВНЗ «ДонНТУ». 2018. 313 с.

26. Кирило – Мефодіївське братство. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Кирило-Мефодіївське_товариство

27. Михно Р.І. Концепція «автономізму» в правових ідеях членів Кирило-Мефодіївського товариства. *Держава та регіони*. 2022. С. 172 – 176

28. Соціальні протести. Суспільно-політичний рух. Кирило-Мефодіївське товариство (братство). URL: https://uahistory.co/pidruchniki/ukraine-history-9-class-2017-burnejko/6.php#google_vignette

29. Кирило-Мефодіївське братство. URL: https://movahistory.org.ua/index.php/Кирило-Методіївське_братство

30. Бак Ю. Кирило-Мефодіївське братство. URL: <https://sites.google.com/site/urijbak/9-клас/9-klas-istoria-ukraieni/8-8-kirilo-mefodiievske-bratstvo>